

T. C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYETLERİ BİLİM DALI

ABDULLAH KADİRİYİN ‘ÖTKEN KÜNLER’ROMANI
ÖRNEĞİNDE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE YAPILARI
BAKIMINDAN ZARF-FİİLLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Murat ATAR

2013-NİĞDE

T. C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI BİLİM DALI

ABDULLAH KADİRİYİN ‘ÖTKEN KÜNLER’ROMANI
ÖRNEĞİNDE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE YAPILARI BAKIMINDAN
ZARF-FİİLLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Murat ATAR

Danışman
Doç. Dr. Hikmet KORAŞ

2013-NİĞDE

ONAY SAYFASI

Doç.Dr. Hikmet KORAŞ danışmanlığında MURAT ATAR tarafından hazırlanan "Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarf-Fiiller" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

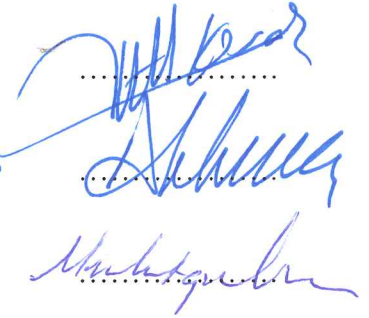
Tarih: 24.01.2013

JÜRİ :

Danışman : Doç.Dr. Hikmet Koraş

Üye : Yrd.Doç.Dr. Ahmet Büyüktakkas

Üye : Mehmet Goltekin

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun Tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Mehmet ÖZEL
Enstitü Müdürü

ÖZET

Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen ve Türkiye Türkçesinden sonra en fazla konuşuru olan Özbek Türkçesi hakkında Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça yetersizdir.

Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarf-Fiiller başlıklı çalışmamız, Giriş, İnceleme ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, zarf-fiiller, yapıları bakımından 1. Basit Zarf-Fiiller, 2. Birleşik Zarf-Fiiller, 3. Geçici Birleşik Zarf-Fiiller başlıkları altında inceleme yoluna gidildi. Bu bölümde, hem Türkiye Türkçesi, hem de Özbek Türkçesindeki gramer kitaplarında yapıları bakımından zarf-fiiller araştırıldı.

Zarf-fiillerin yapı bakımından sınıflandırılması ve adlandırılmasında bilim adamları arasında görüş ayrılığı tespit edildi. Yapıları bakımından zarf-fiilleri, sınıflandırma ve adlandırma konusunda Özbek Türkçesindeki bazı dilbilgisi kitapları ile Türkiye Türkçesindeki bazı dil bilgisi kitaplarının farklı olduğu tespit edildi. Farklılıklar ve sahipleri belirtildi. Farklılıkların neden kaynaklandığı ve dil bilimcilerinin bu farklar konusundaki görüşleri belirtildi. İnceleme bölümünde çalışmamıza esas olan eserden fişlediğimiz zarf-fiillere, transkribe edilmiş örnekler vererek Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verildi. Zarf-fiillerin tarihi gelişimi dönemler halinde verildi. Sonuç bölümünde araştırma sonucu ortaya çıkan bilgiler karşılaştırıldı. Yapılan çalışmalarda olmayan yirmi üç tane geçici birleşik zarf-fiil tespit edildi. Bu bölümde çalışmamız ana başlıklar altında örneklerle tasnif edildi.

Anahtar Kelimeler

Özbek Türkçesi, Zarf-fiiller, Basit Zarf-Fiiller, Birleşik Zarf-Fiiller, Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

ABSTRACT

The studies previously carried out on Uzbek Turkish, which is seen as continuation of Chagatay Turkish and comes second after Turkey Turkish in terms of speaker number are fairly inadequate.

This study called “Verbal Adverbs in Uzbek Turkish in Terms of Structure” consists of introduction, research and result chapters. In the introduction, verbal adverbs were studied under the titles, namely, basic, compound and temporary compound verbal adverbs. In this chapter, verbal adverbs in Turkish and Uzbek Turkish grammar books were examined in terms of their structures. Disagreement over the classification and naming of verbal adverbs for their structures among academicians has been detected.

Verbal adverbs in terms of their structure have been found different in some Turkish and Uzbek grammar books when studied for their classification and naming. The distinctions and their owners have been identified. The views of linguists on those differences and their reasons have been mentioned. The equals of the verbal adverbs which have been picked up from the determined works were given in Turkey Turkish by giving transcribed examples. Chrononological development of verbal adverbs was given in periods. The findings of the study was compared with the data obtained in the result chapter. 23 temporary compound verbal adverbs which are not in previous studies were detected. In this chapter, the study was classified under main titles by giving examples.

Key Words

Uzbek Turkish, Verbal Adverbs, Basic Verbal Adverbs, Compound Verbal Adverbs, and Temporary Compound Verbal Adverbs.

ÖN SÖZ

1992 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla karşılıklı ilişkiler artmıştır. Bu beraberinde ilmi araştırmalar yapma ihtiyacının da artmasına sebep olmuştur. Dil ve edebiyat da bu araştırmalardan biri olup hatta dil en önemli unsurlardan biridir demek uygun olacaktır. Biz de yapılan çalışmalarda zarf-fiilleri gözden geçirdik. Daha önce bu konuda benzer çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmalarda zarf-fiillerin yapı bakımından detaylı bir şekilde incelenmediğini gördük. Bundan dolayı Özbek Türkçesindeki yapı bakımından zarf-fiilleri çalışmaya karar verdik.

Özbek Türkçesindeki zarf-fiilleri tespit edebilmek için, Özbek Edebiyatında romanın ilk örneklerinden biri olan Abdulla Kadiri'ın "Ötken Künler" adlı romanını kendimize kaynak olarak belirledik. Bu eseri seçmemizdeki amaç ise, bu eserin Özbek Türkçesiyle yazılmış modern romanın ilk örneklerinden biri olması, Özbek edebiyatının teşekkülünde önemli bir yeri bulunmasıdır. Çünkü böyle bir eserde yapılan bir çalışma, bu dönemde kullanılan zarf-fiillerin yapı, anlam ve kullanım bakımından araştırılması ve bunun örnekler halinde verilmesi hem romanın yazıldığı dönemdeki dil hakkında bilgi verecek hem de daha sonraki dönemlere ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara ışık tutacaktır.

"Ötken Künler" adlı eserden hareketle Özbek Türkçesindeki zarf-fiilleri tespit etmeden önce gerek Özbek Türkçesindeki gerek Türkiye Türkçesindeki birçok dil bilgisi kitabını tarayarak zarf-fiiller hakkında geniş bir bilgi toplandı. Daha sonra eserden fişleme yöntemiyle zarf-fiiller tespit edildi. Tespit edebildiğimiz bu zarf-fiilleri yapıları bakımından ayrı bölümler halinde inceleyerek, eserde geçtiği cümlelerle birlikte verdik.

Eserde tespit edebildiğimiz zarf-fiillerin Türkiye Türkçesine göre benzer ve farklı şekillerini belirttik. Zarf-fiillerin tarihi gelişimini verdik.

Konuyu seçmemde bana yardımcı olan, çalışmamın her safhasında kıymetli vaktini benden esirgemeyerek büyük bir sabır ve titizlikle çalışmamı inceleyen,

Çalışmam boyunca bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Hikmet Koraş'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Murat ATAR

Ocak, 2013

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖN SÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1
ZARF-FİİLLER	1
I. Basit Zarf-Filler	5
II. Birleşik Zarf-Fiiller	6
III. Geçici Birleşik Zarf-Fiiller	14
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ZARF-FİİLLER (RÄVİŞDÂŞ).....	16
İNCELEME	21
I. BASİT ZARF – FİİLLER	21
I.1. – ä/-y Zarf-Fiil Eki.....	21
I.1.1.Ekin Yalın Kullanımı.....	22
I.1.2. Ekin Yardımcı Fiil ile Kullanımı	22
I.1.2.1. –ä/-y başlä-	23
I.1.2.2. –ä/-y bér-	23
I.1.2.3.-ä/-y tur-	24
I.1.2.4.-ä/-y yâz-	25
I.1.2.5.-ä/-y âl-	26
I.1.3. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanımı.....	26
I.1.3.1. Aynen Tekrarlarda Kullanımı	26
I.1.3.2. Eş Anlamlı Fiillerin Tekrarında Kullanımı	28
I.2. –b Zarf-Fiil Eki.....	28
I.2.1. Ekin Yalın Kullanımı.....	29
I.2.2. Ekin Yardımcı Fiille Kullanımı	31
I.2.2.1. –(i)b bér-	31
I.2.2.2. –(i)b yât-.....	31

I.2.2.3. –(i)b koy-	32
I.2.2.4. –(i)b �l-	32
I.2.2.5. –b qal-	32
I.2.2.6. –(i)b t�r-	33
I.2.3. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanımı	33
I.2.3.1. Aynen Tekrarlarda Kullanımı	33
I.2.3.2. Zıt Anlamlı Tekrarlarda Kullanımı	34
I.2.3.3. E� Anlamlı Tekrarlarda Kullanımı	34
I.2.4. Ekin Enklitiklerle Kullanımı	35
I.2.4.1. sir� Enklitiği ile Kullanımı	35
I.3. e-k�n Zarf-Fiili	35
I.3.1. Ekin İsim �ekiminde Kullanımı	36
I.3.2. Ekin Fiillerin Birleşik �ekiminde Kullanımı	36
I.4. –g��/-g��, –k��/-qaç Zarf-Fiili	37
II. BİRLEŞİK ZARF-FİİLLER	39
II.1. –m�d�n Zarf-Fiili	39
II.2.-m�y Zarf-Fiili	40
III. GEÇİCİ BİRLEŞİK ZARF-FİİLLER	42
III.1. Sıfat-Fiil Eki �zerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller	42
III.1.1. –g�n Sıfat-Fiil Eki �zerine Hal Eki ve Diğer İsim �ekim Eklerinin Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Filler	42
III.1.1.1. –g�n Sıfat-Fiil Eki �zerine Y�nelme Hal Eki Gelmesiyle Olu�anlar	43
III.1.1.1.1 –g�n+g�	43
III.1.1.1.2.-g�n + iyelik eki + g�	43
III.1.1.2. –g�n Sıfat-Fiil Eki �zerine Bulunma Hali Eki Gelmesiyle Olu�anlar	45
III.1.1.2.1. –g�n+d�/- k�n+d�, -qan+d�	45
III.1.1.2.2. –g�n + iyelik eki + d�	46
III.1.1.3. –g�n Sıfat Fiil Eki �zerine Ayrılma Hal Ekinin Gelmesiyle Olu�anlar	47
III.1.1.3.1. – g�n+d�n	47

III.1.1.3.2. – gän + iyelik eki + dän	48
III.1.1.3.3. gän+Pekiştirme Enklitiği (lik)+dän	49
III.1.1.3.4. -ğan+dän+Pekiştirme Enklitiği (âq)	50
III.1.1.4. –gän Sıfat–Fiil Eki Üzerine Eşitlik Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar	50
III.1.1.4.1. –gän/-kän, -qan Sıfat-Fiil Eki Üzerine –ça Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar.....	50
III.1.1.5. – gün (<-gän) Sıfat-Fiil Eki Üzerine –ça Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar.....	51
III.1.1.5.1. – gün+ça/-kün+ça, -qun+ça	51
III.1.1.5.2. –qunimça (-qun+ iyelik+ ça)	53
III.1.1.5.3. –gäniça/- kaniça (gän+İyelik Eki+ça).....	54
III.1.1.6. –gän Sıfat-Fiil Eki Üzerine –dék Eşitlik/Benzetme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar.....	54
III.1.1.6.1. – gän, -gün (<-gän), -kän Sıfat-Fiil+dék.....	55
III.1.1.6.2. –gän +İyelik Eki + dék (Eşitlik/Benzetme Eki).....	56
III.1.1.7. –gän Sıfat-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hali Eki ve Son Çekim Edatı Gelmesiyle Oluşanlar.....	57
III.1.1.7.1. – gän+dän kéyin.....	57
III.1.1.7.2. – gän + iyelik eki + dän keyin	59
III.1.1.7.3. – gän+dän song	60
III.1.1.7.4. –gän+dän song+ginä	61
III.1.1.7.5. – gän + iyelik eki + dän+song.....	61
III.1.1.7.6. –gän+dän béri	62
III.1.1.7.7. –gän+İyelik Eki+ dän béri	62
III.1.1.8. –gä(<-gän) Sıfat–Fiil Eki Üzerine Bir Enklitiğin Gelmesiyle Oluşanlar	63
III.1.1.8.1. –gä+li (<-gän+lig).....	63
III.1.2. -mäs Sıfat-Fiil Eki Üzerine Hal Eki ve Diğer İsim Çekim Ekleri Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiil Ekleri	63
III.1.2.1. -mas+dän	64
III.1.2.2. -mäs+dän+ Küçültme Eki (-ginä).....	65
III.1.2.3. –mäs+dän + Pekiştirme Enklitiği (âq).....	66

III.1.2.4. – mäs+lik+kä	67
III.1.2.5. –mäs+lik+İyelik Eki+gä	67
III.1.2.6. – mäs+İyelik Eki+dän+Pekiştirme Enklitiği (-aq)	68
III.1.2.7. –mäs+lik üçün	68
III.2. İsim-Fiil Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller..	68
III.2.1.-(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Hal Ekleri Gelmesiyle Oluşan Zarf-Fiille	69
III.2.1.1.-(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar	69
III.2.1.1.1. –(i)ş+gä	69
III.2.1.1.2. –(i)ş+İyelik Eki+gä	71
III.2.1.2. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Bulunma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar	72
III.2.1.2.1. –(i)ş+dä	72
III.2.1.2.2. –iş+İyelik Eki + dä.....	73
III.2.1.3. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar	74
III.2.1.3.1. –i(ş)+dän	74
III.2.1.3.2. –(iş) + iyelik eki + dän.....	76
III.2.1.4. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Eki Gelemleriyle Oluşanlar.....	77
III.2.1.4.1. –(iş)+İyelik Eki+çä	77
III.2.1.5.-(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Hal Eki ve Son Çekim Edatının Gelmesiyle Oluşanlar.....	78
III.2.1.5.1. –(i)ş+dän song	78
III.2.1.5.2. –(i)ş+dän başka	79
III.2.1.5.3. –(i)ş+İyelik Eki +dän song	79
III.2.1.6. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Son Çekim Edatı Gelmesiyle Oluşanlar	79
III.2.1.6.1. –(i)ş bilän	80
III.2.1.6.2. –(i)ş üçün	80
III.2.1.6.3. –(i)ş ilä	82
III.2.1.6.4. –(i)ş+İyelik Eki+bilän.....	82
III.2.1.6.5. –(i)ş+İyelik Eki+üçün.....	83
III.2.1.6.6. –(i)ş+İyelik Eki+ilä.....	84

III.2.1.7. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Zarf-Fiil Eki Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller	84
III.2.1.7.1. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine +kaç Zarf-Fiil Eki Gelmesiyle Oluşanlar	84
III.2.2.-māk/māq İsim Fiil Eki Üzerine Hal Ekleri Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-fiiller	84
III.2.2.1. māk/māq İsim-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar	85
III.2.2.1.1. –māk+kā, (-maq+qa).....	85
III.2.2.2 –māk/-māq İsim-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar	86
III.2.2.2.1. –maq+dān	87
III.2.2.3. –māk/-māq İsim-Fiil Eki Üzerine Son Çekim Edatlarının Gelmesiyle Oluşanlar.....	87
III.2.2.3.1.–māk üçün.....	87
III.3. Zarf–Fiil Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf–Fiiller. 88	
III.3.1.–b Zarf-Fiil Eki Üzerine Pekiştirme Enklintiği ve Küçültme Eki Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf–Fiiller.....	88
III.3.1.1. –b Zarf-Fiil Üzerine - ginā Küçültme Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller	88
III.3.1.2. –b Zarf-Fiil Eki Üzerine – raq Mukayese Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici birleşik Zarf Fiiller	89
III.4. Fiil Sonlarında Sıfat-Fiil Eklerinin Tekrarıyla Oluşan Geçici Zarf-Fiiller 89	
III.4.1. -r/-ār...-mās Olumlu Olumsuz Sıfat-Fiil Tekrarıyla Oluşan Zarf-Fiil Şekilleri.....	89
III.5. Şart Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller	90
III.5.1.-sā Şart Eki Üzerine -sirā Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşan Zarf-Fiiller	90
SONUÇ	92
KAYNAKÇA.....	100
ÖZGEÇMİŞ	103

KISALTMALAR LİSTESİ

age.	: Adı geçen eser
agb.	: Adı geçen bildiri
agt.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
HÖET	:Hazirgi Özbek Edebi Tili
ÖTG	: Özbek Tili Grammatikası
ÖT	: Özbek Türkçesi
ÖTİL	: Özbek Tilinin İzahli Lugati
s.	: Sayfa
S	: Sayı
TT	: Türkiye Türkçesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi
vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

ZARF-FİİLLER

Ergin, zarf-fiiller, “*Türk cümlesine geniş bir ifade kabiliyeti, büyük bir sadelik verir*”¹ derken Yücel de “*Dilimize önemli bir anlatım kurgusu, hareketliliği ve genişliği kazandırmıştır*”² ifadesini kullanır. Zarf-fiil için Ergin “gerundium”, Ediskun ve Gencan “bağ-fiil” ya da “ulaç”, Hengirmen “ ulaç”, Korkmaz “ zarf-fiil” terimlerini kullanmıştır. Bu adlandırmalar arasında en fazla kullanılanı zarf-fiil şeklidir.

Zarf-fiili, fiile getirilen eklerle oluşturulan ve bu ekler vasıtasıyla fiili fiile veya cümlecige cümlecige bağlayan yapılardır şeklinde tanımlayabiliriz. Zarf-fiiller hakkında bilim adamlarının birbiriyle örtüşen ve ya örtüşmeyen görüşleri vardır.

Ergin, hareket hali ifade eden fiil şekillerine gerundium demiştir³.

Ergin, “*Asıl hareketin yardımcı hareketlerini ifade eden kelimeler olarak gerundiumlar Türkçeyi birkaç hareketi basit bir cümle ile karşılayan, böylece cümle kalabalığından uzak tutan bir dil haline sokar. Gerundiumlar isim gibi kullanılmaz, isim çekim ve işletme eklerini almazlar, daima çekimsiz kullanılan kelimelerdir. Onun için gerundiumları tasrif edilmeyen fiil şekilleridir diye tarif edebiliriz*”⁴ der.

Korkmaz, zarf-fiili, “*Zarf-fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın, durum ve tarzın bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak yargı bildiren fiillerin yanında, onlardaki oluş ve kılışın, durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler. Daha kestirme bir anlatımla, zarf-fiiller,*

¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2001, s. 338-348.

² Bilal Yücel “Türkiye Türkçesindeki Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.9, Sivas 2000, s. 75-112.

³ Ergin, *age*, s.338-339

⁴ Ergin, *age*, s.338-339.

fiilerin zarf görevini yapan yardımcılarıdır."⁵ açıklamalarıyla tanımlarken, Gülsevin, "Fiil ve gövdelerine getirilen eklerle geçici zarf oluşturan yapılara zarf-fiil denir."⁶ şeklinde ifade etmiştir.

Gülsevin, bu tanımında geçici ifadesini kullanmıştır. Kullanma gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır: " Geçici zarf demekle sözlüğe madde başı olarak girmeyen zarflar kastedilmektedir. Örnek olarak **koş-** fiiline **-(y)IncA** ekini getirdiğimizde **koşunca** şeklinde bir zarf elde ederiz, ancak bu **koşunca** zarfını sözlüğe madde başı olarak koyamayız"⁷.

Eckman, zarf-fiili " Gerundium, bir fiilin bildirdiği hareketi, bir zarf-fiil şeklinde ifade eder. Bir fiil olarak, özne, nesne ve zarf niteleyicileri alabilir. İngilizcedeki "subordinate clause"lara tekabül eden kelime gruplarının mantıki fiili gibi görev taşıyabilir; fakat şiir dışında bir cümlede fiili olarak kullanılmaz"⁸ şeklinde ifade eder.

Ediskun, "Zarf-fiilleri bir yandan bileşik cümlede iki cümlecisi bağladıkları için bağlaç, öbür yandan da özne, nesne ve tümleç aldıkları için fiil olan kelimelerdir"⁹ şeklinde açıklamıştır.

Hengirmen, zarf-fiiller için ulaç terimini kullanarak "Eylemden türeyen ve belirteç görevini yapan sözcüklere ulaç denir"¹⁰ biçiminde tanımlar.

Gülensoy ise zarf-fiilleri "Belirteç (zarf) olarak kullanılan fiilimsilerdir"¹¹ şeklinde ifade eder.

Gencan, " Kurduğu tümceciği başka bit tümceciğe bağlayan eylemsilere bağ-eylem ya da ulaç denir" şeklinde tanımlar"¹².

⁵ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**,TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 983.

⁶ Gürer Gülsevin, "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller", Afyon Kocatepe Üniversitesi 2001, **Sosyal Bilimler Dergisi**, C.II, S.2, s.125.

⁷ Gülsevin, **age**, s.125.

⁸ Janos Eckman, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 113-121.

⁹ Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitapevi, 7. Basım, İstanbul 1999, s. 252-272.

¹⁰ Mehmet Engirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayınevi, Ankara 1998, s.254-263.

¹¹ Tuncer Gülensoy, **Türkçe El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.381-383.

¹² Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Kanaat Yayınları, İstanbul 1983, s. 199-207.

Coşkun, “Zarf-fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kelimelerdir.” tanımını yapar¹³.

Yücel’e göre zarf-fiil: “Türkçenin ifade imkânları arasında zarf-fiil eklerinin özel bir yeri vardır. Birden fazla kılış ve oluşun, tarzın ve zamanın bir cümle içerisinde birbirine bağlı biçimde yer almasını sağlayarak dilimize önemli bir anlatım kugusu hareketliliği ve genişliliği kazandıran zarf-fiil ekleri çok sık kullanılan unsurlar arasındadır”¹⁴.

Yücel, zarf-fiil eklerinin cümledeki rolünü dil tarihi boyunca koruduğunu ifade etmiştir. Dil tarihi seyri içerisinde zarf-fiil ekleri genişletilmiş veya edatlarla takviye edilmiştir. Bunların yanı sıra farklı kategorilerden eklerin kalıplaşması veya birleşmesi Türk diline yeni zarf-fiil ekleri kazandırır¹⁵.

Yücel, “Zarf-fiil eklerinin çeşitliliğine paralel olarak dil bilgisi kitaplarında da konunun ele alınması ve eklerin neler olduğu hususunda farklılıklar görülür”¹⁶ görüşüne ilaveten, “Bazı kaynaklarda şeklin esas alınmış olduğunu, bazılarında işlevin ön planda tutulduğunu, hatta bazılarında da cümle bilgisinden hareketle anlamın ölçü alınarak konunun dışına bile çıkıldığını.”¹⁷ vurgular.

Yücel, şekil ve anlamı birlikte değerlendirmiş olup, eş zamanlı yöntemle günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilindeki zarf-fiil eklerini belirleme ve yapı bakımından yeniden sınıflandırma yoluna gitmiştir¹⁸.

Koraş, zarf- fiilleri, “Zarf-fiiller, zarflar gibi bir kelime çeşidi olmayıp, cümle içerisinde fiil tabanlarından oluşmuş geçici zarf şekilleridir. Gerçek zarflar gibi müstakil bir zarf-fiilden bahsetmek mümkün değildir. Zarf-fiiller, ekler yardımıyla oluşmuş geçici zarflardır. Fiil tabanlarına gelerek onlardan geçici zarf türeten eklerle ise zarf-fiil ekleri denir”¹⁹ biçiminde tanımlayarak, fiil tabanlarından zarf

¹³ Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Gramarı**, TDK Yayınları, Ankara 2000. S. 193,200.

¹⁴ Yücel, **age**, s. 75-112.

¹⁵ Yücel, **age**, s.75-112.

¹⁶ Yücel, **age**, s.75-112.

¹⁷ Yücel, **age**, s.75-112

¹⁸ Yücel, **age**, s.75-112

¹⁹ Hikmet Koraş, “Türk Lehçelerinde Hal Ekleri ve İsim Çekim Ekleri ile Teşkil Edilen (Geçici) Zarf-Fiil Şekilleri ve Türkiye Türkçesinde Karşılıkları”, (Basılmamış Bildiri), Niğde, s. 1-30.

oluşturan zarf fiil eklerini yapı itibariyle *asıl* ve *sonradan oluşmuş* olarak iki bölüme ayırır²⁰.

Ergin, Bilgegil, Banguoğlu zarf-fiil eklerini tasnif etmemiştir. Tasnif edenler arasında Tiken, basit ve birleşik zarf fiiller; Gülsevin, asli ve birleşik zarf-fiil; Korkmaz, gerçek zarf-fiiller ve ad-fiil ve sıfat-fiilerden kurulan zarf-fiiler; Yücel, asıl zarf- fiil ekleri, sıfat-fiil ve hal ekleriyle kurulan şekiller, isim-fiil ve hal ekleriyle kurulan şekiller biçiminde tasnif etmektedirler²¹.

Hengirmen ve Ediskun, zarf-fiilleri sadece anlamları bakımından inceleme yoluna giderler.

Üşenmez, zarf-fiilleri, “*Zarf-fiiller genel ifadeyle yüklemın manasını farklı yönlerden etki altına alan fiil tabanına bazı ekler getirilmek suretiyle yapılan hareket ifadesi bildirmekle birlikte zarflara benzeyen, zarf görevinde kullanılan kelimelerdir*”²² şeklinde tanımlar.

Atabey, Kutluk ve Özel, ulaçların eylemin durumunu ve zamanını belirttiğini ifade ederek, ulaçları, durum ve zaman ulaçları olmak üzere iki bölüme ayırırlar²³.

Özkul, zarf-fiilleri “*Fiilin gösterdiği işin özelliğini bildiren, onu bir yönden niteleyen fiil şekli*” biçiminde tanımlar.

Özkul’a göre zarf-fiiller sadece çekimli fiillerin bildirdiği işin değil, sıfat-fiil, isim fiil hatta zarf-fiil durumundaki fiilin bildirdiği işin de özelliğini gösterir²⁴.

Koraş’ın, “*Zarf-fiiller, sondan eklemeli bir dil olan Türkçede önemli bir yer tutmaktadır. Asıl zarf-fiil şekilleri ortak olan Türk lehçeleri için üzerinde durulması gereken önemli bir konu ise birleşik zarf-fiiller ve bunların lehçelerdeki teşkili ve bu teşkilde kullanılan eklerdir*”²⁵ görüşünden hareketle çalışmamızda zarf-fiilleri basit,

²⁰ Koraş, **agb**, s.1-30.

²¹ Koraş, **agb**, s.1-30.

²² Emek Üşenmez, **Modern Özbek Türkçesi**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2012, s.502.

²³ Neşe Atabey, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, **Sözcük Türleri**, TDK Yayınları, Ankara 1983, s. 273-281.

²⁴ Fatma Özkul, “Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri”, Yüksek Lisans Tezi, gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 103-104, Ankara 1995.

²⁵ Koraş, **agb**, s.1-30.

birleşik ve geçici birleşik zarf fiiller olmak üzere üç ana başlık altında inceleme yoluna gideceğiz.

I. Basit Zarf-Filler

Basit zarf-fiiller olarak adlandırdığımız birinci bölümü Korkmaz, gerçek zarf fiiller olarak isimlendirir. Korkmaz, gerçek zarf-fiilleri, “*Her türlü fiil kök ve gövdelerine belirli zarf-fiil eklerinin getirilmesi ile kurulan şekillerdir.*”²⁶ tanımını yapar. Korkmaz, -(y)A, -(y)I, -(y)U, -(y)ArAk, -(y)Ip, -(y)Up, -(y)IncA, -(y)UncA, -(y)AlI, -mAdAn ve -ken eklerini bu grup içerisinde değerlendirmektedir²⁷.

Yücel, asıl zarf-fiil ekleri adını verdiği bu bölümde -a, -ı /-u, -alı, -arak, -ınca -ıp, -ken, -madan eklerine yer verirken²⁸, “*Bu eklerin bazıları aslını korumuş, bazıları özel kullanım kazanmış, bazıları da hal eki ve/veya edat olarak kullanılmıştır*”²⁹ der. Bundan dolayı Yücel, asıl zarf-fiiller adını verdiği basit zarf fiilleri, aslını koruyan zarf-fiil ekleri ve zarf-fiil sıralamasına girmeyen şekiller olmak üzere iki ana başlık altında inceleme yoluna gider³⁰.

Yücel, -a, -ı/-u, -alı, -arak, -ınca, -ıp, -ken, -madan eklerini aslını koruyan zarf-fiil ekleri olarak verirken; -(acak) diye (-acak/-dı/-mı/-r/-yor) diye, -alı beri (-alıdan beri), -araktan, -dı...-alı, -ıncaya kadar, -madan önce şekillerini zarf-fiil sıralamasına girmeyen şekiller olarak vermektedir³¹.

Gencan, basit zarf-fiilleri, “Özel Eklerle Eylem Kök ve Gövdelerinden Türeyenler” başlığı altında toplar³² ve zarf-fiilleri bu başlık altında 1. -ip bağlama ulacı, 2.-erek, -ken, -e...-e durum ulaçları, 3. -ince, -()r -mez artçıl ulaçlar, 4. -eli başlama ulacı, 5. -inceye dek, değin (kadar) bitirme ulacı, 6.-dikçe vakit ulacı, 7. -

²⁶ Korkmaz, **age**, s. 984.

²⁷ Korkmaz, **age**, s. 984.

²⁸ Yücel, **agm**, s.75-112.

²⁹ Yücel, **agm**, s. 75-112.

³⁰ Yücel, **agm**, s. 75-112.

³¹ Yücel, **agm**, s. 75-112.

³² Gencan, **age**, s. 199-207.

meden, -dikten sonra zaman ulaçlarını (Belirtme ortaçları vakit, gün, sene gibi sözcükleri belirtince zaman anlamlı ulaçlar olur.) alt başlıklarda değerlendirir³³.

Tiken, basit zarf-fiiller ya da basit ve basitleşmiş ekli zarf-fiiller adını verdiği bu gruba –a, -alı, -arak, -ı, -nca, -ıp, -madan eklerini dahil etmektedir³⁴. Tiken, -ken ekini basit zarf fiiller içerisine koymamıştır. –ken zarf-fiilini, çekimli fiil/ isim ve zarf-fiil birleşigi olanlar başlığı içerisinde değerlendirir³⁵.

Koraş, zarf-fiilleri dikkatlice incelediğimizde, -Ip, -Up; A, I, U dışındakilerin vaktiyle birleşmiş olduğunu fakat daha sonra kalıplaştığı için bir bütün gibi algılanmış ekler olduğunu ifade eder³⁶. Bu sebeple zarf-fiil eklerini –basit veya birleşik olsun- bir bütün olarak algılanan şekle asıl zarf-fiiller der³⁷.

II. Birleşik Zarf-Fiiller

Birleşik zarf-fiillerin tasnifi konusunda benzer ve farklı görüşler vardır.

Gülsevin, birleşik zarf-fiilleri, “ *Aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara quasi gerundium (Birleşik zarf-fiil) denir*³⁸” şeklinde tanımlar.

Örnek olarak: Arkadaşın **gel-diğinde** sinemaya gidebiliriz.

-DIK: Sıfat-fiil eki;

+I(N): İyelik eki;

+DA: Bulunma halidir.

Bü üç ayrı ek bir araya geldiğinde kendi işlevlerini terk edip, yoğrularak tek bir görev üstlenirler. Ortada artık ne sıfat-fiil, ne iyelik eki ne de bulunma hali vardır.

³³ Gencan, **age**, s. 199-207.

³⁴ Kamil Tiken, “Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri”, **TDAY Belleten**, C.I-II, S.42, Ankara 1999, s.281-364.

³⁵ Tiken, **agm**, s. 281- 364

³⁶ Koraş, **agb**, s. 1-30.

³⁷ Koraş, **agb**, s. 1-30.

³⁸ Gülsevin, **age**, s.125.

Bu cümlede sadece eklendikleri fiili, zarf-fiil haline getirmiş birleşik yapı söz konusudur³⁹.

Türkiye Türkçesinde birleşik zarf-fiillerin sayısını ve sınırını belirleyebilmek oldukça zordur. Çünkü bu yapılar mustakil birer ek konumunda olmayıp, eklerin veya edatların birleşmesi sonucu fiilleri zarf-fiil haline getiren birleşiklerdir⁴⁰.

Gülsevin, birleşik zarf-fiil kavramının zihinlerde gereği kadar yerleşmediğinden ilgili lehçe ve eserlerin dil incelemelerinde de pek değerlendirilmediklerini belirtir⁴¹.

Gülsevin, Türkiye Türkçesindeki birleşik zarf-fiillerin tasnifini şu şekilde yapmıştır:

A. Ek + Ek Yapısında Olanlar

- a. Sıfat-Fiil + Hal Eki
- b. Sıfat-Fiil + İyelik + Hal Eki
- c. Sıfat-Fiil +çAsInA
- d. Mastar + sIzIn
- e. Mastar + sInA
- f. Mastar +cAsInA
- g. Aynı Fiilin Tekrarı ile

B. Ek + Edat Yapısında Olanlar

- a. Ek(ler) + Başka
- b. Ek(ler) + Beri
- c. Ek + (i)le Birlikte (Beraber)
- d. Ek(ler) + Dolayı (sıyla) (ötürü)
- e. Ek(ler) + Fazla (çok)

³⁹ Gülsevin, **age**, s.125-144.

⁴⁰ Gülsevin, **age**, s.125-144.

⁴¹ Gülsevin, **age**, s.125-144.

- f. Ek(ler) + Gibi
- g. Ek(ler) + Göre
- h. Ek(ler) + Halde
- i. Ek(ler) + İçin
- j. Ek(ler) + (i)la
- k. Ek(ler) + İse
- l. Ek(ler) + Kadar(ıyla) (Dek/ Değın)
- m. Ek(ler) + mI
- n. Ek(ler) + Müddetçe (Sürece)
- o. Ek(ler) + Önce
- ö. Ek(ler) + Rağmen (Karşın)
- p. Ek(ler) + Sebebiyle
- q. Ek(ler) + Sırada (Esnada)
- r. Ek(ler) + Sonra
- s. Ek(ler) + Takdirle
- t. Ek(ler) + Tarzda (Biçiminde)
- u. Ek(ler) + Üzerine
- v. Ek(ler) + Üzre
- w. Ek(ler) + Yerde
- x. Ek(ler) + Yerine
- y. Ek(ler) + Zaman (An/Gün/Yıl)

Gölsevin'in yukarıda ana başlıklar altında sıraladığımız tasnifinin birinci bölümünde sıfat-fiil ve mastar eki olan – mak eki üzerine gelen eklerle meydana gelen birleşik zarf-fiiller üzerinde durmaktadır. İkinci bölümde ise, ek üzerine gelen edatlarla oluşan zarf-fiilleri örneklerle açıklama yoluna gider.

Korkmaz, birleşik zarf-fiili, “ *Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi ad çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletemezler. Ancak, bazı ad-fiil ve özellikle sıfat-fiiller; iyelik ve ad çekimi ekleri ile genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilirler.*”⁴² biçiminde açıklar.

Korkmaz, birleşik zarf-fiilleri, 1. Ad-Fiil ve Sıfat-Fiillerle Kurulan Zarf-Fiiller, 2. Yapıca Bunların Dışında Kalan veya Zarf-Fiil Olarak Kullanılan Şekiller, olmak üzere iki ana başlığa ayırarak inceleme yoluna gider⁴³.

Korkmaz, ilk grupta, “ *Bazı ad-fiiller ile sıfat-fiillerin ad çekimi veya iyelik ve ad çekimi ekleriyle genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilir. Türkçenin yapısındaki esnekliğin verdiği bu olanak dolayısıyla, dilimizdeki zarf-fiillerin bir takımı bu yolla oluşturulmuş bulunmaktadır. Böylece bir yandan çeşitli yapım eklerinin, bir yandan da bir sınıftan başka bir sınıfa geçebilme olanaklarının devreye girdiği zarf-fiil oluşumunda, birbirinden farklı, birbirine karşıt veya bazı işlev ve anlam incelikleriyle birbirini okşayan türlerin ortaya çıkmış olması, Türkçeye bu yolla da bir anlatım genişliği, bir anlatım zenginliği kazandırmıştır.*”⁴⁴ açıklamasını yaptıktan sonra bu grup içerisinde yer alan zarf-fiilleri ele almıştır. Bu zarf-fiiller şunlardır:

“*Vasıta Durum Ekleriyle Oluşan Zarf-Fiil Ekleri: -mAksIzIn, -mAklA, -mAsIylA*”

“*+çA Eşitlik Durum Ekiyle Oluşan Zarf-Fiiller: -DıkçA, -mAdIkçA, -DığInçA, -DuğUncA, -cAsInA*”

“*Yönelme Hal Ekiyle Kurulan Zarf-Fiiller: -AcAğInA, -AsIyA*”

“*Bulunma Durum Ekiyle Kurulan Zarf-Fiiller: -DığIndA, -DuktA, -AcAğIndA, -İşIndA, -UşUndA*”

“*Çıkma Durum Ekiyle Oluşan Zarf-Fiiller: -DıktAn, -DİğIndAn, -mAsIndAn, -mAktAnsA*”

Korkmaz, yukarıda verilenlerin dışında kalanları “*Değişik Yapıdaki Zarf-fiiller*” başlığıyla ele alarak, “ *Bu gruba giren zarf-fiiller şekil yapıları bakımından bundan önceki gruptan farklı özellik taşırlar. İçlerinde durum eki almamış sıfat-fiil*

⁴² Korkmaz, **age**, s. 983-1046.

⁴³ Korkmaz, **age**, s.983-1046.

⁴⁴ Korkmaz, **age**, s. 983-1046.

yapısında olanı olduğu gibi, başka gramer birimlerinden olup da işlev ve anlam kayması yoluyla kullanımda zarf-fiil görevi yüklenmiş olanları da vardır. Bunlardan başlıcaları. *-r...r maz, -DI mI, -mAdI ve -sA ekleridir*”⁴⁵ açıklamasını yapar.

Bayraktar, Türkçenin tüm dönemlerine bakıldığında -(ı)p, -(y)I, -(y)U, -A, -y, -GAç, -(y)In, -mAyInçA, -GInCA, -(y)IncAk, -(y)IncAGAz, -mAdIn, -mAtI, -(I)Ban, -(y)UBAnI, -(y)UBAnIn, -GAlI, -GAlIr, -UrAk, -ArAk, -(y)IcAk, -(y)IcAGAz, -(y)IcAGIz, -(ı)cAGIn, -(er)ken, eklerini zarf-fiil ekleri olarak verirken bunları şu şekilde sınıflandırma yoluna gider:

1. -Gan, -DUk, -mIş, -Ar / Ir...-mAz, -mAs ve -GU Sıfat-Fiillerinden Türeyen Zarf-Fiiller
2. -mAk İsim-Fiil Eklerinden Türeyen Zarf-Fiiller
3. Zarf-Fiillerin Birleşik Fiil Kurma Görevinde Kullanımları⁴⁶.

Gencan, birleşik zarf-fiilleri, “*Başka ek ve ilgeçlerle ad-eylemlerden, sıfat-eylemlerden türeyen bağ-eylemler, yani ulaçlar*”⁴⁷ başlığı altında değerlendirmiştir.

Tiken, birleşik zarf-fiilleri sekiz başlık altında değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu değerlendirme şöyledir:

“Çekimli Fiil/İsim ve Zarf-Fiil Birleşimi Olanlar

İsim-Fiil ve Çekim Edatı Birleşimi Olanlar

Sıfat-Fiil ve Çekim Edatı Birleşimi Olanlar

Zarf-Fiil Ve Çekim Edatı Birleşimi Olanlar

Çekimli Fiil ve Çekim Edatı Birleşimi Olanlar

Çekimli Fiil ve Zarf Birleşimi Olanlar

İmek Fiili Çekimli Şekli ve Çekim Edatı Birleşimi Olanlar

Çekimli Fiil ve Ünlem Edatı Birleşimi Olanlar”⁴⁸

⁴⁵ Korkmaz, **age**, s. 983- 1046.

⁴⁶ Nesrin Bayraktar, **Türkçede Fiilimsiler**, s. 137-265, TDK Yayınları, Ankara 2004.

⁴⁷ Gencan, **age**, s. 199-207.

⁴⁸ Tiken, **agm**, s. 281-364.

Yücel, zarf fiilleri dört ana başlık altında inceleme yoluna giderek Türkiye Türkçesindeki ilk zarf-fiil tasnifi denemesini yapmıştır.

Yücel, bizim birleşik zarf-fiiler başlığı altında değerlendirdiğimiz zarf-fiilleri, üç başlık altında tasniflemiştir. Bu tasnif şu şekildedir:

“Sıfat-Fiil ve Hal Ekleriyle Kurulan Şekiller

Zarf-Fiilleşmiş Ekler

-asıya

–acak/-r/-yor/-miş+casına

–dığınca

–dıkça

–mışça

Zarf-Fiil Görevinde Kullanılan Ekler

–acağına

–acağından

–dığına

–dığında

–dğından

Zarf-Fiil Sıralamasına Girmeyen Ekler

Sıfat-Fiil Ekleriyle Tekrar Grubu Kurulması

Örnek: -an...-ana, -dığına...-acağına...

Edat ile Kullanılışı

Örnek: -acak/-r/-yor/-muş gibi/ kadar...

Hal Eki ve Edat ile Kullanılışı

Örnek: -ana dek/kadar, -asıya dek/kadar...

İyelik Eki ve Edat ile Kullanılışı

Örnek: -acağı gibi/için/kadar/üzere, -dığı gibi/için/kadar/üzere...

İyelik Eki ve İsim ile Kullanılışı

Örnek: -acağı zaman/sıra/vakit/ anda/gün, -acak/ğı yerde, -dığı zaman/sırada...

İyelik, Hal Eki ve Edat ile Kullanılışı

Örnek: -acağından dolayı/ötürü, -dığından beri...

İsim-Fiil ve Hal Ekleriyle Kurulan Şekiller

Zarf-Fiilleşmiş Ekler

–macasına

–maksızın

–maktansa

Zarf-Fiil Görevinde Kullanılan Ekler

–makla

–makta

–maktan

–masıyla

–maya

–ışta

Zarf-Fiil Sıralamasına Girmeyen Ekler

Edat Eki ile Kullanılışı,

Örnek: -mak için/üzere...

Ekleşmiş Edat ve Edat ile Kullanılışı,

Örnek: -makla birlikte/beraber...

İyelik, Eki ve Edat ile Kullanılışı,

Örnek: -ışı yüzünden, -ması için/yüzünden/üzerine...

İyelik, Hal Eki ve Edat ile Kullanılışı

Örnek: -ışından beri/önce, -masına rağmen/kadar, -masından dolayı/önce/sonra

Zarf-Fiil Görevinde Kullanılabilen Zaman Ekleri

–r/-ar...-maz

–di...-madı

–dı mı

–dı mı...-dı

–maz mı

–maz mı

–mıyor mu

–miş...-mamış

–sa”

Yücel, böylesi detaylı değerlendirme ve sınıflandırmanın ardından zarf fiil eklerini “*Cümledeki asıl hareketi çeşitli yönlerden aydınlatan ikinci derecedeki hareketi ifade eden ekler*”⁴⁹ şeklinde tanımlayıp, yapı bakımından fiilleri üç grupta toplamıştır:

“*Asıl Zarf-Fiil Ekleri: -a, -ı (-u), -alı, -arak, -ınca, -ıp, -ken, -madan*

Zarf-Fiilleşmiş Ekler: -asıya, -acak, -(a)r/-yor/-muş+casına, -dığınca, -dıkça, -muşça, -macasına, -maksızın, -maktansa

Zarf-Fiil Görevinde Kullanılabilen Ekler: -acağına, -acağından, -dığını, -dığında, -dığından; -makla, -makta, -maktan, -masıyla, -maya, -ıшта; -ar –maz, -dı madı, -dı mı, -dı mı dı, -maz mı, -mıyor mu, -miş mamış, -sa”⁵⁰.

⁴⁹ Yücel, **agm**, s. 75-112.

⁵⁰ Yücel, **agm**, s. 75-112.

Koraş, birleşik zarf-fiillerin dikkatle tetkik edildiğinde oluşumlarının genellikle sıfat-fiiller, nadiren isim-fiiller ve onların üzerine gelen hal ve isim çekim ekleriyle yapıldığını ifade etmiştir⁵¹.

Sonuç olarak, birden fazla unsurun kalıplaşmasıyla oluşmuş ve eskiden beri kullanılan zarf-fiiller birleşik kabul etmekteyiz. Çoğu bilim adamının basit zarf-fiiller içerisinde verdiği –AII, –arAk, –IncA, –mAdAn eklerini bu tanımdan yola çıkarak birleşik zarf-fiiller içerisinde değerlendirebiliriz. Çünkü bu eklerin, birden fazla unsurun zamanla kalıplaşmasıyla birleşik yapıya büründüğü görünmektedir.

III. Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

Koraş, zarf-fiiller dikkatlice incelenirse –Ip, Up; –A, I, U dışındakilerin zamanla birleşip ve kalıplaştığı için bir bütün olarak algılandığını ifade eder. Koraş, bu değerlendirmeyi baz alarak zarf-fiil eklerini –basit veya birleşik olsun- bir bütün olarak algılanan şekle asıl zarf-fiiller, birden fazla ekin birleşmesiyle oluşmuş ancak, birleşigi meydana getiren unsurların canlı olarak kullanıldığı şekillere **sonradan oluşmuş zarf-fiiller** veya **geçici zarf-fiiller** ifadesini kullanmayı uygun bulmuştur⁵².

Koraş, birleşik zarf-fiiller incelendiğinde, genelde sıfat-fiil, nadiren de isim-fiil ve onların üzerine gelen hal ve isim çekim ekleriyle oluştuğunu ifade eder. Birleşik zarf-fiiller için, *“Ekleşmiş edatlar hariç edat grubu şeklinde teşekkül eden ve cümlelerin yüklemine niteleyen kelime grubu dışında kalan, sıfat-fiil ve isim-fiil ekleri üzerine isim hal eki, isim çekim eki ve edat işlevindeki (enklitik) gelmesi suretiyle oluşan şekillere geçici zarf-fiil”*⁵³ demeyi uygun görmüştür.

Koraş, adı geçen bildiride geçici birleşik zarf-fiilleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

“Sıfat-Fiil Eki Üzerine Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

⁵¹ Koraş, **agb**, s.1-30.

⁵² Koraş, **agb**, s. 1-30.

⁵³ Koraş, **agb**, s.1-30.

Sıfat-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Eki Üzerine Bulunma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Eki Üzerine İsim Çekim Eki veya Ekleşmiş Son Çekim Edatının Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller
Sıfat-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-fiil Eki Üzerine Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Eki ve Diğer Unsurların Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Eki+İyelik Eki+Eşitlik Eki Şeklinde Oluşanlar
Zarf-Fiil Eki Üzerine Pekiştirme Enklitiğinin Gelmesiyle Oluşanlar
Sıfat-Fiil Ekinin Üzerine Bir Yapım Eki Gelmesiyle Oluşanlar”⁵⁴

Koraş, bildirisindeki tasnifin sonuç bölümünde “*Her şeyden önce birleşik zarf-fiil ve geçici zarf-fiil veya geçici birleşik zarf-fiil kavramlarının tartışılıp sınırlarının belirlenmesi gerekir. Bu sınır içine, eskiden beri kullanılan ancak birleşik olan zarf-fiiller (Msl. Ar-Ak, In-ca, -ma-dAn) girecek midir?. Birleşik zarf-fiilken ses değişmesi ve düşmesiyle kalıplaşmış şekiller birleşik zarf-fiil ifadesi içine dâhil edilecek mi? Yoksa bunlar için kalıplaşmış birleşik zarf-fiil gibi bir terim kullanarak, sadece bu gün kullanılan eklerle teşekkül eden ve cümle içinde geçici zarf türeten kelimeler mi dâhil edilecektir*”⁵⁵ açıklamasıyla zarf-fiillerin yapı bakımından tartışılması gerektiğini ifade eder.

Sonuç olarak Geçici Birleşik Zarf-Fiilleri şu şekilde açıklama yoluna gidebiliriz: **-a, -alı, -arak, -ınca, -ıp, -ken**, basit zarf-fiil ekleri, eklendikleri fiili ne derece zarf haline getiriyorsa; **-dık+iyelik+da** birleşigi de eklendikleri fiili aynı derecede zarf haline getirmektedir. Aradaki fark basit zarf-fiil ekleri gibi doğmayıp

⁵⁴ Koraş, **agb**, s. 1-30

⁵⁵ Koraş, **agb**, s.1-30.

(kalıplaşmamış), başka ek, iyelik ve edatların bir araya gelip birleşmesi sonucunda bu işlevi üstlenen Geçici Birleşik Zarf-Fiil yapısı söz konusudur⁵⁶.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ZARF-FİİLLER (RÄVİŞDÂŞ)⁵⁷

Özbek Tili Amaliyati isimli Özbek Türkçesiyle yazılmış eserde zarf-fiiller “*Rävişdâş*” başlığı altında üç bölümde incelenir.

1. Hâzirgi (Şimdiki) Zâmân Rävîşdâşı: Bu bölümde –ä ve –y zarf-fiilleri dahil edilir.
2. Ötgân (Geçmiş) Zâmân Rävîşdâşı: Bu bölümde –b (-ib), –gäç, –käch, –qaç zarf-fiilleri yer almaktadır.
3. Keläsi (Gelecek) Zaman Rävîşdâşı: Bu bölümde –günçä, –künçe, –qunçä zarf-fiil ekleri yer almaktadır⁵⁸.

Özkul, rävîşdâş başlığı altında değerlendirdiği zarf-fiiller içerisinde –(i)b, –ä, –y, –gäç, –günçä, –gäni, –güdäk, eklerinden bahseder⁵⁹.

Tâcikistândäki Özbek Şeväläri Morfologiyäsi adlı eserde rävîşdâş başlığı altında zarf-fiiller, Özbek Türkçesinin şiveleri olan Karluk, Kıpçak ve Leninabad şiveleri baz alınarak açıklama yoluna gidilmiştir. Bu şiveler içerisinde –ä, –b, –gäni, –günçä, –gäç zarf-fiil ekleri verilir⁶⁰.

Özbek Tili Grammatikası adlı eserde –ä, –y, –b, –gäç, –gäni, –güdek ekleri rävîşdâş başlığı altında zarf-fiil ekleri olarak verilmiştir. Ekler işlevleri ve anlamları bakımından gruplara ayrılarak örneklerle açılmama yoluna gidilmiştir⁶¹.

Gabain, Özbek Türkçesinde zarf-fiiller içerisinde –a, –e, –y, –p, –qali, –gäli, –käli; –qani, –gäni, –kän; –qaç, –gäç, –käch; –qunçä, –günçä, –qançä, –qaçä, –gäçä, –qunimçä eklerini dahil eder⁶².

⁵⁶ Gülsevin, *age*, s.125-144.

⁵⁷ Coşkun, *age*, s. 193-200.

⁵⁸ *Özbek Tili Amaliyati* (Praktika Özbekskoga Yazıka), s. 169-170, Taşkend Okıtuvçı 1993.

⁵⁹ Özkul, *agt*, s. 103-104.

⁶⁰ *Tâcikistândäki Özbek Şeväläri Morfologiyäsi*, s. 93-94, Taşkent 1986.

⁶¹ *Özbek Tili Grammatikası*, C.I, s. 515-524, Taşkend 1975.

Sjoberg, eserinde Verbal Adverbs (Gerunds) başlığı altında *bara qal, kora olmadim, pul sorap* örneklerini vererek kısaca zarf-fiiller konusuna değinmiştir⁶³.

Öztürk, Özbek Türkçesinde zarf-fiil eklerini, *asıl zarf-fiil ekleri* ve *zarf-fiil işlevindeki birleşik şekiller* olmak üzere iki başlık altında inceler⁶⁴.

1. Asıl Zarf-Fiil Ekleri

Öztürk, bu gruba, “ -ä, -y, -b(bân), -mäy(mäyin), -gäç(-kâç, -qaç), -gäni(-kâni, -qani), -gali, -günçä(künçä, -qunçä), e-kän” eklerini almaktadır⁶⁵.

2. Zarf-Fiil İşlevindeki Birleşikler

Öztürk, bu başlık altında değindiği eklerin, sıfat-fiil eklerinin genişlemesiyle zarf-fiil işlevine büründüğünü ifade etmiştir. Bunlardan -ärdä, -ärgä gibi yapıların arkaik yapılar olduğunu da belirtmiştir. Zarf-fiil işlevindeki birleşikler şunlardır: “-gänçä(-gänimçä), -gändä(-gänimdä), -gän säri(-gän säyin), -mäsdän”⁶⁶.

Coşkun, “ *Zarf-fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kelimelerdir*” tanımını yaptıktan sonra Özbek Türkçesindeki zarf-fiilleri, asıl zarf-fiil ekleri ve zarf-fiil fonksiyonundaki birleşikler başlığı altında inceleme yoluna gider⁶⁷.

Coşkun, asıl zarf-fiil ekleri başlığı içerisinde “-ä, -y, -äraq, -(i)b, -bân, -gäç, -kâç, -qaç, -gäli, -kâli, -qali, -gäni, -kâni, -qani, -kän, -mäy(in)” eklerini verirken, zarf-fiil fonksiyonundaki birleşik şekiller başlığı içerisinde de “ -ärdä, -gänçä, -känçä, -qançä, -gändä, -kändä, -qandä, -gängä, -kängä, -qangä, -günçä, -künçä, ve –mäsdän” eklerini verir⁶⁸.

Yaman, Özbek Türkçesinde incelediği zarf-fiil örneklerinden yola çıkarak “ -ä, -y, -b, -ib, -gäç, -gändä, -gänçä, -gunçä, -mäy, -mäsdän, -r/ä... mäs” eklerini

⁶² A. Von Gabain, **Özbekische Grammatik**, Otto Harrassowitz, s. 98-102, Leibzing Und Wien 1945.

⁶³ Andree F. Sjoberg, **Uzbek Structural Grammar**, s. 63-64, Indiana University 1963.

⁶⁴ Rıdvan Öztürk, **Özbek Türkçesi El Kitabı**, Çizgi Kitapevi, Konya 2005, s. 79-85.

⁶⁵ Öztürk, **age**, s. 79-85.

⁶⁶ Öztürk, **age**, s. 79-85.

⁶⁷ Coşkun, **age**, s. 183-200.

⁶⁸ Coşkun, **age**, s. 183-200.

açıklama yolana gider ve bu zarf-fiil eklerinin fonksiyonları ve anlamları üzerinde durur⁶⁹.

Yavuz, zarf-fiilleri yapıları bakımından şu şekilde sınıflandırma yoluna gitmiştir:

Asıl Zarf-Fiiller: -ä / -y; -(i)b; -gäç / -käch / -qaç; -gäni / -kani / -qani; -kan; -may / -mäyin.

Zarf-fiil İşlevindeki Birleşikler: -ärdä; -gänçä / -känçä / -qançä; -gändä / -kändä / qandä; -gändän / -kändän / -qandän; -gängä / -kängä / -qangä; -günçä / -künçä / -qunçä; -gän säri / -kän säri / -qan säri / gäni säyin; -ışi bilän; -mäsdän.

Aslında zarf-Fiil Olmayan, Ama Zarf-Fiil İşlevinde Kullanılan Biçimler: -sä⁷⁰.

Yavuz, *Zarf-Fiil İşlevindeki Birleşikler* adlı bölümde genelde sıfat-fiil eki üzerine gelen isim çekim ekleri ve son çekim edatlarının gelmesiyle oluşan şekillere yer verirken, isim-fiil eki üzerine gelen isim çekim ekleri ve son çekim edatlarının gelmesiyle oluşmuş yapılara *-ışi bilän* birleşigi dışında yer vermediği görülmektedir.

Atak, Özbek Türkçesinde zarf-fiilleri basit zarf-fiiller (-ä, -y, -b) ve kalıplaşmış veya birleşik zarf-fiiller (-bän, -gäli, -käli/-qali, -gäni, käni/-qani, -gäç, -ğaç, -qaç, -qan, -mäy/-mäyin, -äräk, -kän, -ärdä, -mäsdän, -gänçä/-känçä/-qançä, -gändä/-kändä/qandä, -gängä/-kängä/-qangä, günçä/-künçä/-qunçä) çatısı altında toplamıştır⁷¹.

Atak, Öztürk ve Coşkun'un asıl zarf-fiiller içerisinde verdiği *-bän, -gäç, -mäy, -kän* eklerini kalıplaşmış veya birleşik zarf fiiller içerisine değerlendirmiştir. Coşkun ve Öztürk bu ekleri bir bütün olarak algıladıkları için asıl zarf-fiiller içerisinde değerlendirirler, Atak ise birden fazla ekin birleşerek kalıplaştığı için birleşik zarf fiil grubu içerisine dâhil eder.

⁶⁹ Ertuğrul Yaman, **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 90-94.

⁷⁰ Esra Yavuz, *'Said Ahmad'ın "Ufk" Romanı Esasında Özbek Türkçesinde Zarf-Fiiller*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2009.

⁷¹ Halime Şule Atak, "Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiiller ve Zarf-Fiiller" (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.), Balıkesir 2004.

Koraş, Özbek Türkçesini Karluk/Doğu grubu içerisinde yer verirken, geçici birleşik fiilleri de şu şekilde tasnif eder:

“Sıfat-Fiil Eki Üzerine Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

I.1. Sıfat-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hal Ekinin Gelmesiyle oluşanlar

Bu bölüm içerisinde **-ärgä, -ürgä, -gängä, -kängä, -qangä** ekleri incelenir.

I.2. Sıfat-Fiil Eki Üzerine Bulunma Hal Ekinin Gelmesiyle oluşanlar

Bu bölüm içerisinde **-ärdä, -gändä, -kändä, -qandä** ekleri yer alır.

I.3. Sıfat-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hal Ekinin Gelmesiyle oluşanlar

Bu bölümde **-mäsdän, -mäsdänaq, -mäsdänginä** eklerini ele alır.

Sıfat-Fiil Eki Üzerine İsim Çekim Eki ve Ekleşmiş Son Çekim Edatının Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

II.1. Sıfat-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

II.1.1. Sıfat-Fiil Ekinin Üzerine Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

Bu başlığa **-gänçä, -känçä, -qançä, -günçä; -künçä, -qunçä** eklerini dahil eder.

II.1.2. Sıfat-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Eki ve Diğer Unsurların Gelmesiyle Oluşanlar

Bu bölümde **-gänsäri, -känsäri, -qansäri, -gänisäri; -gän säyin, -kän säyin, -qan säyin** eklerini inceler.

II.1.3. Sıfat-Fiil Eki+İyelik Eki+Eşitlik Eki Şeklinde Oluşanlar

Bu bölüm içerisinde **gän+ iyelik+çä, -günimçä, -güningçe, -günüçé** ekleri ele alınır.

Zarf-Fiil Eki Üzerine Pekiştirme Enklitiğinin Gelmesiyle Oluşanlar

Bu başlıkta **-bän, -baq, -braq, -bginä; -gänçälik, -mäyin** ekleri incelenir.

Sıfat-Fiil Ekinin Üzerine Bir Yapım Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

Bu başlıkta –gäli, -ğali, -qali, -käli; -gäni, -käni, -qani (<-gänni<-gänli<-gänlig)''⁷².

Koraş, tasnifdeki ekleri yapı bakımından incelerken, eklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını da verir. Bildiride tespit edilen ekler, yayımlanmış gramer kitapları, üniversitelerde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden alınmıştır. Metin inceleme yoluna gidilmemiştir. Metin inceleme yoluyla elde edilecek örnekler, bildiride yer alan geçici birleşik zarf-fiillerin sayısını ve oluşum şekillerini artıracaktır. Bizim, metin taramasındaki geçici birleşik zarf-fiillerin sayısı da bunu göstermektedir.

⁷² Ek, sıfat-fiil eki üzerine li/lig ekinin gelmesiyle oluşmuştur, bkz (Koraş, agb, s. 1-30.)

İNCELEME

I. BASİT ZARF – FİİLLER

I.1. – ä/-y Zarf-Fiil Eki

Ünsüz ile biten fiillere **-a**, ünlüyle biten fiillere **-y** şeklinde gelir. Bu ekler genelde tekrar gruplarında ve birleşik fiil yapılarında görülmektedir.

Bu eklerin Eski Türkçede **-u, -ü; -a, -ä; -ı, -i; -yu** vs. kullanımları mevcuttur. Eski Türkçede bu zarf-fiilin **-u, -ü** kullanımlarına çok rastlanırken, **-a, -ä** kullanımları nadirdir⁷³. Bu dönemde tek başına kullanımları olduğu gibi birleşik fiil yapılarında da görülmektedir. Eski Türkçede **-u, -ü; -a, -ä; -ı, -i; -yu** zarf-fiili “*Yüklem belirliyecisi olur, yani doğrudan doğruya mantıki esas fiile bağlanır*”⁷⁴. (Örnek: utr-u tut-:karşı tutmak, bākūr-ü tokı: çekiçle vurmak, kötūr-ü ilt-: kaçırmak; aç-a, bas-a, bat-a, yad-a...))

Türk dilinin her devresinde çok sık kullanılan bu ekler Karahanlı Türkçesinde **-ı, -i; -u, -ü; -a, -e** şeklinde kullanımları mevcuttur. Bu dönemde ekler: 1. Yardımcı fiillerle birleşerek zarf-fiil olarak kullanılır. (Örnek: artur-u bar-:arttırmak, aç-a bir-: açivermek) 2. İsim, edat, zarf olarak kullanılır. (örnek: akr-u: yavaşça, arslanla-y-u: arslan gibi, aşın-u: önce, ar-a: arasında, ert-e: erken...) ⁷⁵.

Harezmi Türkçesinde bu ekler **-a, -u, -yu** biçimindedir. Bu dönemde tek başına kullanımları olduğu gibi bazı fiillerle de fiil terkipleri yapar⁷⁶. (Örnek: bak-a, aç-a; bil-ä almas miz: bilemeyiz, çık-a bilmāz mān: çıkamam...))

⁷³ A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 84-87.

⁷⁴ Gabain, **age**, s.84-87.

⁷⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 171-175.

⁷⁶ Janos Eckman (Çev. Osman Fikri Sertkaya), **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, TDK Yayınları, Ankara 1996, s.24-26.

Eckman'ın belirsiz gerundium adını verdiği bu ekler Çağatay Türkçesinde **-a**, **-e**, **-y** şeklindedir. Eckman, bu ekin, bir hareketin şeklini göstermek, zaman ifade etmek, amaç veya hedef belirlemek, asıl hareketin sınırını belirlemek ve birleşik fiillerle çeşitli anlamlar kazanarak kullanıldığını ifade eder. Bu dönem de tek başlarına kullanımları olduğu gibi bazı yardımcı eylemlerle fiil terkipleri oluşturur⁷⁷. (Örnek: al-a: alarak, kör-e: görerek; bol-a alur:olabilir, ét-e bilmes:kurtaramaz, koy-a bér:koyuver...)

Modern Özbek Türkçesinde bu ekler **-ä**, **-y** şekillerindedir. Zarf-fiilin bu şekli çoğunlukla tekrar yapılarında ve birleşik fiillerde kullanılır. Bu zarf-fiilin, tek başına kullanılışı zayıfladığından, çalışmamıza esas olan eserde **-ä**, **-y** zarf-fiilinin tek başına kullanımına rastlayamadık.

I.1.1.Ekin Yalın Kullanımı

-ä/-y zarf-fiilin, tek başına kullanılışı zayıfladığından, çalışmamıza esas olan eserde **-ä**, **-y** zarf-fiilinin tek başına kullanımına rastlayamadık.

I.1.2. Ekin Yardımcı Fiil ile Kullanımı

Bu eklerin tarihi gelişimi incelendiğinde kullanım şekilleri birbirine çok yakındır, sadece tarihi süreç içerisinde tek başına kullanımları zayıflamış olup tekrar şekilleri ve birleşik fiillerle kullanımları yaygınlaşmıştır. Birleşik kullanımlar şöyledir:

⁷⁷ Eckman, **age**(Çev. Günay Karaağaç), 2009, s. 113-121.

I.1.2.1. –ä,-y başlä-

Ünsüz ile biten fiillere –**ä** zarf-fiili ve **başlä-** yardımcı fiilinin gelmesiyle zarf-fiilden önce gelen hareketin başladığını belirten bir birleşik fiil oluşturur.

Xoşröy on säkkiz yaşkä yetkändän kéyin ungä sâvçilär *kélä* başläydirlär.(286: 3)

Åşni yéb bolğanläridä ü yaq bü yaqdän cüm‘ä tâvsi *kélä başläğan* edi. (187: 2)

Uyaq – buyaqdän şâm äzâni *işitilä başläğan* edi. (148: 2)

Ünlüyle biten fiillere –**y** zarf-fiilinin gelmesiyle aynı anlamda bir birleşik fiil oluşturur. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek ise şöyledir:

Öltürär – öltürmäs Hâmid undän *söräy başlädi*. (142: 3)

I.1.2.2. –ä,-y bér-

Ünsüzle biten fiillere –**ä**, ünlüyle biten fiillere –**y** ve **bér-** yardımcı fiilin gelmesiyle, zarf-fiil ekinin geldiği hareketin hemen veya çabucak olduğunu ifade eden birleşik fiiller meydana gelir.

Ägär Zäynäb méngä kündäşlik *qälübérsä* küyävîngiz uning cävâbini bérməkçi (279: 2)

Bizning idârämiz bu küngi tærtibsizligi bilän *kétübérsä* hâlimizning nimä bolışığa aqlim yétmäy qaldı. (16: 3)

Biräv qal, démäsä hâm *qälübéräsänmi?* (278: 6)

Beçärä günaxsizlär *kesilübersinlärimi?* (237: 1)

Özläri hâm qıpçâkni *qıdırüberib* hämmä yâkni tâzäyäm galvir qilib yubârdilär-dä, taksir... (232: 6)

Çaqır,-dédi Mütäl vâ şitir-şitir kesäk *tüşirü bérdi*.(198: 2)

Âtabék üzrini äytib, piyâlani âlmây tûrgan edi, ul hâmi piyâlini üzâtqançâ külib *türübér*di. (153: 1)

Siz mânim yuzimgâ ezilib qarâmangiz, öylâmây – nêmay rizqligimni *bildirübér*ingiz. (171: 1)

Müxammâd Râcâp qorbâşining unidân ikkiçi qaytâlâb kişi *kélübérgândân kéyin* Yusüfbék hâci ilacsiz qalib bârişğa boldi. (219: 5)

Hâci mıq etmây *öltüra bérğäç*, Qambâr şärbätdâr özining xunçâ tâvsi bilân quşberining gâpini küçläb tüşdi. (220: 2)

Âradâğı sözsizlik üzaqqa *çözilü bérğäç* qutidâr Hâsanâlidân sörädi: (35: 4)

Hâci mıq etmây *öltüra bérğäç*, Qambâr şärbätdâr özining xunçâ tâvsi bilân quşberining gâpini küçläb tüşdi. (220: 2)

Âradâğı sözsizlik üzaqqa *çözilü bérğäç* qutidâr Hâsanâlidân sörädi: (35: 4)

-ä zarf-fiil eki, ünlülerle biten fiillerden sonra -y şeklinde gelmektedir. Ancak, çalışmamıza esas olan eserde ber- yardımcı fiilinin -y ber- şekline rastlayamadık.

I.1.2.3.-ä/-y tur-

Ünsüz ile biten fiillere -ä, ünlüyle bitenlere -y zarf-fiillerinin üzerine **tur/tür-** yardımcı eyleminin gelmesiyle eylemde devamlılık anlamı içeren birleşik yapı oluşur.

Ämmâ sizni şübhadân *çıqarütürğan* hüccätlaringiz âlbättä dävâm etdi. (276: 3)

Âtabék bu çöçişni özining kölägäsida *qaldirütürğan* ânâsi toğrisida tamâm aqlini yôqatib qoydi. (242: 5)

Biz birävning yaxşılığını *ünütütürğan* kişi emâsmiz. (190: 6)

Nä kişilər yälläytürğan, nä hükümätkä *bidirätürğan* vä nä qutidärni xabardär *qılätürğan* boldi. (196: 1)

Bu kün başımızğa ölüm *tüşätürğan* bolib qaldi. (200: 7)

Xudä yamångä cäzä *bérätürğan* bolsä şundaq bolär ekän. (202: 5)

Häzilläşmäymän, ägär siz *kéçiratürğan* bolsängiz günâxımin häm hâzir ıqrâr qılämän. (201: 7)

Här bir gäp Märgılân bärğanidä älib *bärätürğan* näfis sävğäläri bu gäl cüdä zähärlük, artıqça älämlük bir sävğägä äylängän, Kümüşbibü bu sävuq kündäşsävgäsini körgändä ehtimäl... (112: 5)

Büzrükdän *söräytürğan* tiläkläringiz bär ekän – dä,-dedi. (179: 1)

Şuning üçün qızıngızğa er ätidän sözlämäng – dä yäfraq käbi *titräytürğan* yurägigä dähşät häm sälmäng! (170: 1)

Ämmä Äftäb äyimning er ätini eşitkändä *titräy başläytürğan* qızı bilän üçräşmaqqa äslä tâqatı yoq. (170: 2)

I.1.2.4.-ä/-y yâz-

Ünsüz ile biten fiillere –ä zarf-fiili ve **yâz-** yardımcı eyleminin gelmesiyle eylemin neredeyse gerçekleşeceği fakat gerçekleşmediğini içeren bir birleşik yapı oluşur.

Kältürğan xabäringiz ta'siridä sizni *ünütäyâzibmän*. (208: 4)

Şu yigirmä bés künlik bir müddetning içidä ul bütünläy ädämğärçilikdän *çiqayâzdi*. (34: 1)

Änglädim,-dedi üstä vä,-gäp – söz *bâsiläyâzğaç* kelmäkçimisiz?(203: 8)

I.1.2.5.-ä/-y âl-

Ünsüz ile biten kelimelere **-ä zarf-fiili** ve **âl- yardımcı eylemin** gelmesiyle iktidarlık bildiren birleşik fiil oluşur. **âl-** yardımcı fiili, **-ä** zarf-fiili üzerine geldiğinde bazan ayrı yazılır bazan **-ä** zarf-fiili düşerek sadece **â** yazılır. Ünlü ile biten fiillerden sonra ise iktidarlık bildiren birleşik fiil **-y âl-** şeklinde olur. Çalışmamıza esas olan eserde **-y âl-** örneğini tespit edemedik, tespit edebildiğimiz örnekler ise şöyledir:

Bêş yillär *bâsilâ âlmäy* yâtdi. (103: 1)

Ul nimä déb äytişkâ söz *tâpâlmäy (tâpâ+âlmäy)* qaldı. (123: 3)

Zaynâb bir sâbâb *körsâtâlmäy (körsütâ+âlmäy)* önggäysiz hâldä qaldı. (270: 3)

Mündän song xalkning özigä işânb *türâlmäy(türâ älmäy)* Tâşkändni âlâlmäy qaytqan Nârmühämmäd quşbérigä yârdâmgä yétib kéliş üçün çâpâr yugürtirdi. (88: 4)

Xatining bu hâräkätigä *tüşünâlmäy(tüşünâ+âlmäy)* äcäblängän quşbéri. (78: 7)

I.1.3. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanımı

-ä ve **-y** zarf-fiil ekleri aynen, eş anlamlı, zıt anlamlı fiillerden sonra gelerek *tekrar(ikileme) grupları* oluşturur. Yaptığımız taramada zıt anlamlı fiillerin tekrarına rastlayamadık.

I.1.3.1. Aynen Tekrarlarda Kullanımı

Tekrar gruplarında kullanılan **-ä...ä/-y...-y** zarf-fiilinin aynen kullanımı çok yaygındır. Cümleye kuvvetlendirme ve devamlılık anlamları katar. Tespit edilen örnekler şöyledir:

Häsänäli xocábékäsining qargış vâ kâyişi âstidâ *külâ-külâ* undân çıqdi. (132: 5)

Âftâb âyim *yugüra-yugürü* qat qat körpâçälär sâlib, küyâvni öltürişkâ tâklif qıldı vâ qarşilasini här gâlgidân hâmi âşirib yubârdi. (114: 4)

Qudängdân,-dédi qutidâr vâ xatni *âçâ-âçâ* şuni sângâ oqub bérnökçimân,-dédi. (116: 4)

Öralib bitmâgân sâllâsini *tüzâtâ-tüzâtâ* târ, kirdi – çıqdilik köçälär bilân şâhârning künbâtâr tâmâniga, béklär mâhâllâsigâ qarâb kâtdi. (53: 1)

Mêni ergâ bergânlâridâ sângâ oxşâş mên hâmi yıglâgân edim, ämmâ içimdân nikâh künining tézrâk kâlişini *kütâ-kütâ* ölgân idim. (41: 3)

Xalk büngâ hakli edi, çünki, bundây tinçsizliklâri endi *körâ-körâ* cüdâ hâmi örgâni qalgân, bu kün bolmâsâ ertâgâ özining bâtib bâşisining, âftâbâçâsizlik xüllâs kim bolsâ hâmi békläridân birining şundây tinçsizlik çiqarişiga mümkün vâ bolâdirgân iş déb qarâr edi. (29: 3)

Âkl, insâf bilân iş *qılâ-qılâ* endi cüdâ töydik. (222: 1)

Bârâ-bârâ bü mülâhâzâsini tâmâmân könglidân çiqarib tâşlâdi. (196: 1)

Üstâ Âlim üning hâzilini fâhmlâdi-dâ tâhârât *âlâ-âlâ* qızıq vâqı‘âdân söz açti. (201: 3)

Qokandâ bir – ikki gün, Qurâmâ, Télâv vâ şüningdék qışlaqlârdâ hâmi bir neçâ künlâr *qonâ-qonâ* nihâyât Tâşkândgâ kâlib yêtâr yânâ... yânâ... (174: 2)

Sâdıq iltifâtsizginâ ungâ qarâb âlgâç *şâşâ-şâşâ* öngdâki târ köçâgâ yurib ketdi. (175: 3)

Şundaqki uning qaşini, közini, tûsini, qogurçâkdék qaddini köz öngimdâ *tütâ-tütâ* tâmâm bir yillik bilişlardék bolib qalibmân. (156: 1)

Mên hâmi köngülçângmân, âylânây pâşşâ qız, kâsâldân yâqındâ tûrgânim üçün bir qadâm bâşişgâ tâqatim bolmâsâ hâmi cävâbdân quruq qalmâyin, déb *sürgâlâ-sürgâlâ* hâvlingizni *söraglây-söraglây* tâpqunimça ölib boldim. (136: 4)

Zâynâp ârqasiga *qarây-qarây* Âtâbékdân üzaqlâşdi. (303: 1)

Ertəsi kün Özbék ayım *yıǵläy–yıǵläy* Yădgărbék üçün tikdirgän kiyimlärini oǵlıǵa tăpşirdi. (303: 2)

Mén hăm köngülçängmăn, äylänäy păşşä qız, kăsăldän yăqındä turgănim üçün bir qadăm băşişǵa tăqatim bolmăsä hăm cävăbdän quruq qalmăyin, déb sürgălă–sürgălă hävlingizni *söraǵläy–söraǵläy* tăpqunimça ölib boldim. (136: 4)

Béçărä Süygăning togrisidä *öyläy–öyläy* băşlarning ağrib, tartib yătădirgandirsăn. (39: 3)

Bir néça yillărdän bəri müvâfik küyäv *izläy–izlay* nihâyât Tăşkăndlik bir müsâfırǵa bəriş xorlıǵı Âftăb ayım üçün ağır edi. (38: 4)

I.1.3.2. Eş Anlamlı Fiillerin Tekrarında Kullanımı

-ă...-ă/-y...-y zarf-fiilinin, *Eş Anlamlı Tekrarlarla Kullanımı*; diğér tekrar grubu olan, *Aynen Tekrar Kullamlara* göre seyrekdir. Cümleye kuvvetlendirme ve devamlılık anlamı katar.

Yă‘ni öz răhătımni közlăb sizni âşingizni qutib qalsăm, bėş kişini *köră – bilă* türüb âç qoyǵan sörădi: (186: 5)

Ălămzădă quşbəri bu söyinq xabărdän üçib–konib Äzizbékning ördăǵa qamălišining üçüncü künü *kărnăy–sürnăy* bilăn yétib kėldi. (89: 6)

Kim tămăndän yăzilǵınlıǵı ünge mă‘lüm bolib, qolidăǵı kităbni taqçăǵa qoydi vă *şăşă–pişă* xatni âçti. (133: 3)

Korbăşining közi *ălă–külă* kėldi. (54: 2)

I.2. –b Zarf-Fiil Eki

Bu ek, Eski Türkçede “Ünlü ile biten tabanlara **–p** şekli, ünsüzle bitenlere ekseriya, **–ip, –ip**, son hecesi yuvarlak ünlü olanlardan sonra **–up, –üp** şeklinde gelir:

n ağzında –ap, –üp olarak geçer”⁷⁸. –p zarf-fiil ekinin biraz daha genişletilmiş olan –pan, –pân şekli de vardır⁷⁹.

Türk dilinin her safhasında çok kullanılan bu ek Karahanlı Türkçesinde **–p/- (i)p /-(i)p; –(u)p/-(ü)p** şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılan **–uban, –üben; upan, –üpen** Karahanlı metinlerinde az kullanılır⁸⁰.

Bu ek Harezmi Türkçesinde **–p, –ip, –ip, –up, –üp** şeklindedir. –p’nin biraz daha genişletilmiş şekli olan **–pan** eki de kullanılır⁸¹.

Eckman’ın bağlayıcı gerundium adını verdiği **–p** zarf-fiili Çağatay Türkçesinde **–p, –ban /-ben** biçimindedir⁸².

Modern Özbek Türkçesinde **–p** zarf-fiili **-(i)b** ve onun biraz daha genişlemiş şekli olan **–bân** şeklindedir⁸³. **–b** zarf-fiili Özbek Türkçesinde en işlek biçimde kullanılan ektir.

I.2.1. Ekin Yalın Kullanımı

-(i)b zarf-fiil ekinin Eski Türkçeden beri kullanımı çok yaygındır. Türk dilinin her devresinde kullanılagelen bir ektir. Modern Özbek Türkçesinde en fazla işlek olan eklerden bir tanesidir. Çalışmamızda tespit ettiğimiz bazı örnekler şöyledir:

Hâmid özigä bérilgän bu sävâl qarşisidä *täräddüdlänib* qaldı. (54: 2)

Äyniqsä siz hämân özingizning békligingizgä *bârib*, istignângizni eskiçä âlib bâräsiz. (74: 3)

Toğri sözläysiz, taqsir,-dedi,-dünyäniki hämişä mirikâm ikki, şu etişmeslik bäläsidadän töyib, bâ‘zi vaqtlärdä kişining dünyädän *çiqıb* kéküsi kélip qalädır. (74: 1)

⁷⁸ Gabain, **age**, s. 84-87.

⁷⁹ Gabain, **age**, s. 84-87.

⁸⁰ Hacıeminoğlu, **age**, s. 171-175.

⁸¹ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

⁸² Eckman, **age**, 2009, s. 113-121.

⁸³ Coşkun, **age**, s. 193-200.

Hâmid ilä *birgäläşib* kirgän mirşäbnî qorbâşî taşqarığa büyurdi – dä Hâmidni öltürişkä imladi. (73: 5)

Topçı, qarâvüllär közdän *kéçirilib* ulärgä bir néçä tängädän in‘âm bérildi. (70: 4)

Quşbériming büyrüğü bilän ikki günâhkâr tiz *bükiib* öltürdilär. (81: 6)

Dâhliz eşigi âstidä bir dürküm âyâq tâvüşläri *eşitilib* qorbâşî körindi. (89: 2)

Özbék âyim çünçägigä qolini *sälib* bés – ön pul älib bérdi. (250: 5)

Öyin qızib bärär edi, uning däriçä eşikläri *béklänib* taqçälärgä şâm‘ yâqılğandän song, bâzmning rühi yänä aşdı. (46: 1)

Töybékä bolsä özining ocaq başı yänidägi üyçäsini *titratib* hürräk âtär edi. (37: 2)

Âtäbék qıp-qızıl *qızärib* günâhkârlärdék ergä qaräğan edi. (23: 5)

Öyin *qızib* bärär edi, uning däriçä eşikläri *béklänib* taqçälärgä şâm‘ yâqılğandän song, bâzmning rühi yänä aşdı. (46: 1)

Özbék âyim *çiqıib* bärğan Âybâdaqni *toxtätib* sörädi. (253: 4)

Äyniqsä siz hāmān özingizning békligingizgä bārib, istignāngizni eskiçā ālib *bāräsiz*. (74: 3)

Özbék âyim yāniğā sékin – sékin *yurib keldi*. (249:3)

Dārvāqı‘ qorbāşî özining ikki yigiti bilän *yétib keldi*. (56: 5)

Mén *ālib keldim*, dedi Hāsānāli. (235: 5)

Äğār şülār bolmāsā-çi, kişi ällā qaçān dūnyādān *çiqıib kėtādir*. (74: 1)

Âtäbék mäcliskä tāmāmān yāngi vā eşitilmāğān *sözläb kėtđi*. (18: 1)

Toybékā nāri-béri āşini yēb taşqarığa *çiqıib kėtđi*. (28: 4)

Yigit āğasi kēlgüçini *qaldirib çiqđi*. (53: 5)

İsitmāsi ārālāş ällānūçkā sözlārni *äytib çiqđi*. (26: 1)

Şunūng bilän birgā köb baqtlār kişigā zārārlik hām *bolib çiqādir*. (24: 1)

Qutidâr hâmi Häsänälining könglini *kötärib* tüşdi. (19: 2)

Häsänälining bu sözi Ziyâ âkägä hâmi mâqul *bolib* tüşdi. (34: 5)

Bu kün tägin yigisi *âşib* tüşdi. (43: 2)

I.2.2. Ekin Yardımcı Fiille Kullanımı

-(i)b zarf-fiil eki de –ä/-y zarf-fiilinde olduğu gibi bir fiilden sonra gelerek yardımcı fiille kelime grubu oluşturmaktadır. Bu zarf-fiilin oluşturduğu birleşik fiiller şunlardır:

I.2.2.1. –(i)b bér-

-(i)b zarf-fiil eki üzerine **bér-** yardımcı fiili gelerek cümlede tezlik anlamı içeren birleşik yapı oluşturur. Çalışmamızda tespit ettiğimiz iki örnek şöyledir:

Özbék âyim çünçägigä qolini sälib bés – ön pul älib *bér*di. (250: 5)

Rähmät âtä bolmäsä bizgä çây *qaynätib* bérésängiz-çi. (9: 4)

I.2.2.2. –(i)b yât-

-(i)b zarf-fiil eki üzerine **yât-** yardımcı fiili gelerek cümlede süreklilik anlamı içeren birleşik yapı oluşturur. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz örnek şöyledir:

Béçärä Süygäning toğrisidä öyläy–öyläy başlärning *agrib*, ählär *tärtib* yätädirgandirsän. (39: 3)

I.2.2.3. –(i)b qoy-

-(i)b zarf-fiil eki üzerine **qoy-** *yardımcı fiili* gelerek cümlede süreklilik anlamı içeren bir yapı oluşturur.

Åhirdä Häsänäli Åtäbékning tüşigä bir nêçä qaytä *kötärib* qoydi. (22: 1)

Qutidâr yänä bir *külib* qoydi. (37: 6)

Qorbâşi tizäsi üstigä köndäläng qoyğan qılıçining ikki tərəfidän bäsib, bir *qozğalib* qoydi. (74: 2)

I.2.2.4. –(i)b âl-

-(i)b zarf-fiil üzerine **âl-** *yardımcı eylemi* gelerek cümlede iktidarlık anlamı içeren bir yapı oluşturur.

Zäynäp hām ānçä *qızışib* âldi. (270: 6)

İkkilänib bérilgän bü cävâbdän Hâmid bilän Râhmât birbirlärigä *qaräşib* âldilär. (10:4)

Qızık gäp, déb bir-ikki nâs *âtib* âldi. (34: 3)

Häsänäli külimsiräb âldi: (33: 5)

I.2.2.5. –b qal-

-b zarf-fiil eki üzerine **qal-** *yardımcı fiili* gelerek cümlede devamlılık anlamı içeren birleşik yapı oluşturulur.

Toğri sözläysiz, taqsir,-dedi,-dünyäniki hâmişä mirikām ikki, şu yétişmeslik bälâsidän töyib, bā‘zi vaqtlärdä kişining dünyädän çıqıb kêtküsi kēlib *qalädür*. (74: 1)

Bu künlärdä Märgıländä şundäy xabär *çiqıb* qaldı. (29: 2)

Ziyâ äkâ öyläb qaldi. (34: 3)

I.2.2.6. –(i)b tür-

-(i)b zarf-fiil eki üzerine **tür-** yardımcı eylemi gelerek cümlede devamlılık anlamı içeren birleşik yapı oluşur. Bu örneklerde –(i)b tür- birleşik fiili şimdiki zaman işlevinde süreklilik ifade eden bir yapı oluşturur.

Taşkändä qutidârlık *qılıb türğan* ekân...(12: 7)

Âftâb âyim tüşünälmäy qızıgä bir neçä vaqt *tikilib türdi*. (278:4)

Yüzi häm *qızarıb, börtib türibdir*. (25: 6)

I.2.3. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanımı

Esas fiildeki bir hareketin sürekli olarak veya art arda tekrarlanarak gerçekleşmesi, -Ip, -Up zarf-fiilinin arka arkaya tekrarlanmasıyla ile karşılanır. (Özbek Türkçesinde –b...-b şeklindedir.) Bu tekrarlama iki şekilde olmaktadır: 1. Aynı fiilden yapılmış zarf-fiilin arka arkaya tekrarıyla, 2. Eş ve zıt anlamlı iki zarf-fiilin arka arkaya tekrarı ile⁸⁴.

I.2.3.1. Aynen Tekrarlarda Kullanımı

Aynı anlamdaki fiillerden sonra gelerek yapılan tekrar grubunda fiilde belirtilen hareketin devamlılığı vurgulanır. Tespit edilen örnekler şöyledir:

Özbek âyim *dépsinib–dépsinib* erigä qaräb âlär edi. (109:3)

⁸⁴ Korkmaz, **age**, s. 983-1044.

Oylāb-oylāb bir nārsāgā hām aqli yétālmāgāç örnidān türīb taqçādā yānīb tūrgān šām‘ni öçirdi. (20: 4)

Ānāvi kūngi yāş mēhmānni séngā māhtāsām āççıglānding, āmmā *kēlib-kēlib* bu kūn sēni öşāngā bērdilār...(41: 2)

Bir mārtabāginā yuvdi emās- *qaytālāb-qaytālāb* yuvdi.((42: 5)

I.2.3.2. Zıt Anlamli Tekrarlarda Kullanımı

Zıt anlamli fiillerden sonra gelerek yapılan tekrar grubunda fiildeki hareketin devamlılığı vurgulanır.

Ālāmzādā quşbēri bu söyiñç xabārdān *üçib-qonib* Āzizbékning ördāgā qamālišining üçüncü kūni kārñāy-sürñāy bilān yétib kēldi. (89: 6)

Qaqilib, süqilib yölāk zindānidān qutilingāç bir üluğ ārik yāqasiğa ördādēk hāvlīgā çiqılūr. (24: 3)

I.2.3.3. Eş Anlamli Tekrarlarda Kullanımı

Eş anlamli fiillerden sonra gelerek yapılan tekrar grubunda fiilde belirtilen hareketin devamlılığı vurgulanır.

Ziyā şāhiçi öz tāmānidān hām yānā bir münçā gāplārni *qoşib çätib* sözini türätđi. (36: 2)

Üyigā *kirib ārtinib* tüzātingāç āynāngā çıkđi.(25: 3)

Örningni qalin *qilib bürkänib* yāt.(25: 5)

Kütilmāgān bir bāht,-dedi vā özining ātidēk bir nārsāning tāvşi kabi *qilib-külib* yubārđi. (50: 6)

Bilib türib söräysizmi? (247: 1)

Péçäk güldék bolib erigäçirmäşqanini körärmiz häli cüdä körsätsä, bår, öyläb-külüb mehmânläringni küt! (44: 1)

I.2.4. Ekin Enklitiklerle Kullanımı

Çalışmamızda –ib zarf-fiil ekinin enklitiklerle kullanımına pek rastlanmamıştır. Taradığımız metinde –ib sirä şeklinde bir tane yapı tespit edilmiştir.

I.2.4.1. sirä Enklitiği ile Kullanımı

-ib zarf-fiil eki üzerine *sirä* son çekim edatının gelmesiyle oluşmuştur⁸⁵. Türkiye Türkçesinde –**ilkça** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek işe şu şekildedir:

Ämmä mén yigirmä yilläb şüning üyidä *qalib sirä* hām Hāmidning içdägigä tüşünä älmäs idim.(185: 1)

I.3. e-kän Zarf-Fiili

Gabain, Eski Türkçede “Bu ek sadece *ür-* yardımcı fiilin tabanında tevsik edilmiştir; bunun dışında daima, isim tabanlarına gelir.”⁸⁶ der.

Eckman, Harezmi Türkçesinde bu ekin, “*ür-* “imek”in zarf-fiil şekli *ärkän* “iken” anlamına gelir; -r ile fiilden isimle beraber kullanılır”⁸⁷.

İncelediğimiz Karahanlı ve Çagatay Türkçesi gramer kitaplarında bu eke rastlanmamaktadır.

⁸⁵ Koraş, **agb**, s. 1-30

⁸⁶ Gabain, **age**, s. 84-87.

⁸⁷ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

Korkmaz, bu ek için, “İken~-ken eki; i- ek-fiilinin zarf biçimidir. Bu ek-fiil, Eski Türkçede **er-** ses yapısında olduğundan, ekin yapısı geniş zamanlı er-ür-ken >iken gelişmesine bağlanmıştır. Kullanım da çok kez aradaki -i ek-fiili kaybolmuştur”⁸⁸ der.

Coşkun, “Özbek Türkçesinde, e- fiilinin zarf-fiil eki olan -kän, fiillerin zaman eki almış şahıssız şekillerine eklenmektedir. Özbek Türkçesinde, sadece geniş zaman, zarf-fiil eki -kän’le birleşir”⁸⁹ der.

Öztürk, bu ek için, “ İsim-fiilin zarf-fiil şeklidir. Ek, isim tabanlarından ve bazı kip ekli şekillerden sonra (-är (e)kän, -gän ekän, äyâtgän ekän) örneklerine rastlanır. Zaman anlatımından başka, şart anlamı da görülür. Kip ekli şekillerden sonra şahıs eki alabilmektedir”⁹⁰ der.

I.3.1. Ekin İsim Çekiminde Kullanımı

İsimlerden sonra gelen **e-kän** zarf-fiil eki cümleye zaman anlamı katar.

Taşkändä **ekän** çağingizdä ätängizning täklifini käbül qılğan edingizmi?
(121: 1)

I.3.2. Ekin Fiillerin Birleşik Çekiminde Kullanımı

Fiillerin birleşik çekiminden sonra gelen **e -kän** zarf-fiil eki hareketin yapıldığı sırayı bildirerek dolayısıyla bir zaman anlamı ifade eder.

Kéçä ördä bék äyimdän mengä ärävä **kélgän ekän** fe’liş äynäb türgän edi, bärmäy äräväni böş qaytärdim.(106: 2)

Ägzidän päga päga tütün **çıqarär ekän**, xatning мәзмүнini Xudâyâğa sözlädi. (95: 1)

⁸⁸ Korkmaz, **age**, s. 983-1044.

⁸⁹ Coşkun, **age**, s. 196.

⁹⁰ Öztürk, **age**, s. 83.

Sipåhlär Qoqangä qaräb häräkät *qılär **ekän***, Qoqan dərbázäsığä tölğan xalq Äzizbékning ät äyâqläri ästidä südrälib kėtişgä hüzürlänib tāmāşä qılär edi. (91: 2)

Äftåb äyim Kümüş bilän başlälüb içkärigä *kirär **ekän*** sörädi. (210: 1)

Mäktübni yänidägiğä *bérär **ekän***, quşbégiga dedi: (80: 4)

Häsänäli kelib körışdi, Yusüfbék hâci *körüşär **ekän***, Äzizbékä dédi. (71: 3)

Yusüfbek hâci ätäning yâlini qamçisi bilän *tärär **ekän*** üç – dört daqıqä öyläb qalıb söngrä sörädi. (72: 2)

Dərbüzäbân dərbüzäni küçenib *yâpär **ekän*** cävâb bérdi. (57: 2)

Yuldüzingiz nax bir – biringizgä toğri *tüşkän **ekän***, ikkingizning hām bir – birävingizdän kämligingiz yoq. (41: 3)

Ätäbék mäktübni türätib, tüşünmäy ötkän cümlälärini qaytä közdän *kéçirär **ekän***, Äzizbék vâ‘qı‘äsi üstügä kélgändä ihtiyârsiz tülki déb yubardı. (31: 9)

Ätäbék ülärgä yuqaridän cây *körsätär **ekän*** yéqımlıq bir vâziyät-dä-Tinçsizlämädingizlär, bil‘âks quvântirdingizlär, dedi.(9: 2)

Häsänäli örnini *yâzär **ekän*** tävbä déb qoydi. (20: 2)

Qutidâr hävlisigä *qayrilär **ekän***, bék bilän xayrlaşdi. (19: 4)

Bu xabärni *eşitär **ekän***, yéb türgäni ağzidä, yutkäni boğzidä qaldı. (29: 3)

I.4. –gäç/-ğaç, -käç/-qaç Zarf-Fiili

İncelediğimiz Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi gramer kitaplarında –gäç zarf-fiil ekine rastlanmamıştır.

Harezmi Türkçesinde bu ek –ğaç, -gäç şeklindedir. İki eylemin birbirini takip ettiğini gösterir⁹¹.

⁹¹ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

Eckman'ın öncelik gündümü adın verdiği bu ek Çağatay Türkçesinde –**ğaç**/–**geç**; –**qaç**, –**keç** şeklindedir. Bu zarf-fiil esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işaret eder⁹².

Modern özbek Türkçesinde bu ek –**gäç**, –**käç**, –**qaç** şeklindedir.

Üşenmez, zaman ifade eden bu ekin, Özbek Türkçesinde –gach (-kach, -gach)şeklinde olduğunu ifade etmiştir⁹³. Tespit edilen örnek şu şekildedir:

Kümüş Âtabék ismini *eşitkūç*, sékinginā kötärilib qoydı. (253: 3)

Äyvängä *öltürgüç*, fätihä oqıldı. (179: 1)

Öyläb – öyläb bir narsägä hām aqli *yétälmägüç*, örnidän türib tākçädä yänib türgän şām'ni öçirdi. (20: 4)

Yigit külimsiräb *älğäç* sörädi. (142: 2)

Altınlärdän yigirmätäsi *äcratilgüç* sänäqqa işānmäy körüb türgänim tüşmi, üyqusirädi. (74: 3)

Nihâyät şu hâldä köb *yurgüç* ârqaşidä kélmäkdä bolgän Häsänäligä qaräb âtäning başını бүrdi vä: (72: 1)

Äzizbék taşäkkürni *bitirgüç*, hüdäyçi qorğan üstidägi qahrämänlärgä hāmmā tāvşini qoyib qıçqırdı: (68: 4)

Taşqarisidä beş döqanläb iş töqıb türgän xalfä şägirdlärigä bāzi tā'limātlärni *bérgüç* bir üluğ dārbāzā ârqalıq köçägä yurdi. (53: 1)

Dārbāzädän içkärigä *kirilgüç* sārāy kabi bir hävli, äyvändä ön beşkä yāqın yāraglik yigitlär tönkälärdän gülxan sālīb, isinib öltürmäkdä edilär. (53: 4)

Ul altınläri yāniğä sālīb *cāyläğäç* tāvüş hām eski hāligä qaytib sözlär hām mülāyim tārtdi. (55: 4)

Qorbāşi qullık qılıb *çıqğäç*, yänä bir qaytā yāzüvni oqub fikrgä taldı. (59: 2)

Âtabékni ârtikçä bir dikkät bilän köz tégidän *ötkärgüç* quşbéri sörädi: (59: 4)

⁹² Eckman, *age*, 2009, s. 113-121.

⁹³ Üşenmez, *age*, s. 502.

İkki yaşining mühabbatlik, üvālik – cüvālik bolışlarığa duā *qulingaç* sāvçılārga zārrin tūnlār kiydirildi. (39: 2)

Ul āriq böyiğa *yétküç*, mā'lüm öringä säkrāb ötdi – da, çöyqaydi. (42: 4)

Kümüş *kélgüç*, mäcliskā rüh kirişiga bārçā işānādir vā uni tüzimsizlānib kütādir. (44: 5)

Ānāvi yārāsining üstügä Tāškānd fāci'āsi kēlib *qoşilgāç*, Ātābék tāğın hām xayālcānlāngan tāğın hām hāmmüşligini ārtdirğan edi. (32: 4)

Qaqilib, süqilib yölāk zindānidān *qutilingaç* bir ulug āriq yāqasığa ördadēk hāvlīgä çıqılūr vā rāhāt tin ālinūr. (24: 3)

Xatin yigit bilān eşān – sağılıq *sörāşqaç*, ikisi ungā kirdilār. (141: 2)

Üyigä kirib *tüzätिंगüç* äyvāngä çıqdi. (25: 3)

Kéçlik āşni *ötkäzgüç*, Hāsānāli öz hücrāsidadān kiyinib çıqdi – dā Ātābék yāniga kirdi. (32: 7)

II. BİRLEŞİK ZARF-FİİLLER

Bu başlık altında iki zarf-fiil tespit edildi, bunlar –**mādān** ve –**māy** ekleridir.

II.1. –mādān Zarf-Fiili

Eski Türkçede –**matı**, –**madı**; –**māti**, –**mādi**, –**matın**, –**madın**; –**mātin**, –**mādin** şeklindedir. –p zarf-fiilinin olumsuzu –**matı** vs. –pan zarf-fiilinin olumsuzu –**matın** vs. 'dır. Olumlu şeklinin aksine olumsuzu daha çok yaygındır⁹⁴.

Karahanlı Türkçesinde bu ek –**madın**, –**medin**; –**madı**, –**medi**; –**mayın**, –**meyin** biçimindedir⁹⁵.

⁹⁴ Gabain, *age*, s. 84-87.

Harezm Türkçesinde **-madın** (nadiren **-mayın**) şeklindedir. –p, -pan ve –a, -u –yu zarf-fiillerinin olumsuzunu yapar⁹⁶.

Çağatay Türkçesinde bu ek **–may, -mey; -mayın, -meyin** şeklindedir. –mayın, -meyin gerundiumu, sadece şiirde vezini sağlamak için kullanılır⁹⁷.

Modern Özbek Türkçesinde bu ek **–may (-mayın)** biçiminde karşımıza çıkmaktadır⁹⁸.

Bu ekin, **–may** ile kullanımı aynıdır. Fakat Modern Özbek Türkçesinde kullanımı seyrek. Ek, *geniş zamanın olumsuzu* **–maz** eki ve *ayırılma hal eki* **–dän** ile zamanla kalıplaşmasından oluşmuştur. Çalışmamıza esas olan eserde Türkiye Türkçesi ile kullanımı benzer olan üç tane **–mädän** zarf-fiili tespit edildi.

Şunça *töqumädän* Özbék âyımning yüzidä héç bir özgäriş seçilmädi. (280: 7)

Sâdıq yâqın yétkän edi, *késmädän* üzaqraqdä türib şivirlädi: (198: 2)

Âtäbék säpçib *késmädän* çıqdi vä bär küçi bilän Sâdıqnı bäsib tüşdi. (198: 3)

II.2.-mäy Zarf-Fiili

Olumsuz zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı **–meden, -madan, -maksızın, -meksizin**’dir. **–ma** olumsuzluk ekinin üzerine **–y** zarf-fiilinin gelmesiyle oluşmuştur.

İncelediğimiz gramer kitaplarında bu ekin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde kullanımına rastlayamadık.

Harezm Türkçesinde nadiren **–mayın** şeklinde kullanılmıştır. –p, -pan ve –a, -u –yu zarf-fiillerinin olumsuzunu yapar⁹⁹.

⁹⁵ Hacıeminoğlu, **age**, s. 171-175.

⁹⁶ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

⁹⁷ Eckman, **age**, 2009, s. 113-121.

⁹⁸ Üşenmez, **age**, s. 502.

⁹⁹ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

Çağatay Türkçesinde bu ek **–may,-mey; -mayın, -meyin** şeklindedir. – mayın, -meyin gerundiumu, sadece şiirde vezini sağlamak için kullanılır¹⁰⁰.

Modern Özbek Türkçesinde bu ek **–may (-mayin)** biçiminde karşımıza çıkmaktadır¹⁰¹. Çalışmamıza esas olan eserde ekin –mäyin şekli tespit edilememiştir, -mäy zarf-fiil ekiyle ilgili eserde yer alan örnekler şöyledir:

Qarângidä türtinib hücrä eşigiga keldi dä, aväyläb *gıcirlätmäy* eşiki açdı. (20: 4)

Mäsäläning yänğlig başlänişiğä vä büning üstigä erining mäyillänişiğä Äftäb äyim nimä déyişini *bilmäy* qaldı. (38: 4)

Ul nimä déb äytişkä söz *tâpâlmäy* qaldı. (123: 3)

Bizning idârämiz bü küngi tärtibsizligi bilän këtäbersä hâlimizning nima bolışığa aqlım *yétmäy* kâldı. (16: 3)

Häsänäli üçün birinçidä *ânglaşilmäy* qalğan bu tâpib örnidän türdi. (21: 3)

Başdäyâq ering séngä *qarämäy* qoydı. (290: 3)

Bäs, şu hâlätdä siz *yıglämäy* nimä qılär edingiz? (290: 2)

Ämmâ bâyäğı yärim ciddi yäziyätini *büzmäy* sörädi. (275: 7)

Mén häm sözimni *toxtätmäy* cörttäğä başqa yöldä äytib çıqdim. (266: 3)

Zaynâb bir sâbâb *körsätälmäy* önggäysiz hâldä qaldı. (270: 3)

Äş *yémäy* këtäsizmi? (162: 2)

Mündän song xalkning özigä işänib *türälmäy* Täşkändni âlälmäy qaytqan Nârmühämmäd quşbérigä yârdämğä yétib kéliş üçün çâpâr yugürtirdi. (88: 4)

Şuning üçün sipâhilär bir ädim ilgäri *bäsälmäy* qäldilär. (88: 5)

Ätäbék bir äğız söz *äytmäy* süküt qıldı. (112: 3)

Yâv qaçsä bâtir köpâyär qabilidän şu çaqğaçä lâm *démäy* öltürgän şahär ä‘yänläri häm mäsäläni ângläb, sözgä äräläşä këttilär. (80: 1)

¹⁰⁰ Eckman, *age*, 2009, s. 113-121.

¹⁰¹ Üşenmez, *age*, s. 502.

III.1.1.1. –gän Sıfat–Fiil Eki Üzerine Yönelme Hal Eki Gelmesiyle Oluşanlar

-gän sıfat-fiil eki üzerine yönelme hal ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. –gän sıfat-fiil eki ve yönelme hal eki olan **–gä** arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.1.1.1.1 –gän+gä

Ek, sıfat-fiil eki –gän üzerine yönelme hal eki **–ga/–ğa, –qa** gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde **–dİğİ zaman, –dİğİndA, –dİğİ için, –mAk için** anlam ve işevinde kullanılır¹⁰². Tespit edilen örnekler şöyledir:

Yusüfbék hâci Hâsanâligä yétmäsdänâk bu sävâlni bérdi, Hâsanâli eşitmädimi yâxud eşitsä hâm eşitmägängä sâlındimi hâr nüçük cävâb bérmedi.(71: 6)

Mänä şu täräfni yéngilraq öylägängä oxşadingiz cânım. (39: 1)

Endi iş Tâşkänd dâmlälâri bilân bitätürğängä oxşamâydır... (130: 2)

Änälär Kümüşning bu häyqırığını üyälğängä yöydilär – dä yänä ungä kirib bisât kävläşkâ, töy hâzırlığını körişkâ meşğul boldilär. (42: 2)

Ämmâ békning mündän kéyingi sağlığı sizning qolingizdä qalğängä oxşaydır. (35: 6)

Märgülân hävâsi mizâcimgä toğrı kelmägängä oxşaydır. (22: 1)

Siz âtämning müşâvırligini başkâçaraq ängläğängä oxşadingiz. (15: 1)

III.1.1.1.2.-gän + iyelik eki + gä

Sıfat-fiil eki **–gan** izerine **iyelik eki** (Teklik 3. ve Çokluk 1.2.3. Şahıslar.) ve **yönelme hal eki –gä/ğa, –qa** gelmesiyle oluşur.Türkiye Türkçesinde **Dİk+iyelik**

102

eki+için, -Dık+iyelik eki+ DAn beri, -Dık+iyelik eki+A anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz örnek şu şekildedir:

Kümişni hizmetdän boşatilib bā'zi öcaqbāşi yumişlärini Zäynāb idāräsığä *tāpşirilğanığa* endi bir āylāb bār. (292: 1)

Tänä büzaqning türki *tuqğanığa* tāmğa dēgānläridék, ābättä méngä rāvşān... (28: 6)

Hāzilmänd bolğani üçün işining çäppä *kétkünigä* işängän, uning bu küyāv dēgān sözini kināyägä yōlgan edim. (161: 1)

Şungä körä, kēlgān sāvçilärning özlärigä *yaqmāğanığa* günāhning bārini Kümüşning boynığä ağıdirib cāvāb bérār... (167: 4)

Tütünlär bilän āyvān dēgānimiz qab – qarā is güyā ayvān *bolğanığa* ānd içmākdä. (141: 1)

Ātām bilän ānāmning rizālīkläri üçün şundän başqa sēbāb qurib *qalğanığa* nimä dēyişimni hām bilmāymān. (120: 5)

Ātābēkninig kirib *öltürgünigä* bir nēçä dāqıqa fursāt ötkān bolsä hām hāmān Kümüş öndän çıqmādi – dā ārāzini qattıg üşlägānçā öltürüb āldi. (114: 5)

Qutidārning sizgä nimä üçün qızini bērib küyāv *qılğanığa* hām yaxşı tüşünāmiz. (61: 2)

Ul bizni ānıq tāşkāndlik *bolğanimizğa* işānsä dārbāzağa sālınğan nārtüyāning başidék qulfni ming māşāqqat bilän ācīb zāncirini tüşürädiz. (66: 2)

Bēringiz bilän *kōrişmāgünigizgä* qançā boldi? (254: 4)

Mēngä *üylängünigizgä* qançā boldi? (247: 4)

Tāşkānddän *çıqğaningizğa* nēçä kün boldi. (144: 2)

Günāhkārlärini dār āstığa ālib *kétkünlärigä* bir münçä fursāt ötkān edi. (98: 1)

III.1.1.2. –gän Sıfat–Fiil Eki Üzerine Bulunma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar

Sıfat-fiil eki –**gän** üzerine bulunma hal eki –**dä** gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.1.1.2.1. –gän+dä/- kän+dä, -qan+dä

*Sıfat-fiil eki –gän üzerine bulunma hal eki –dä gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde –**dlğl zaman**, –**dlğlndA**, –**IncA** anlam ve işlevlerinde kullanılır*¹⁰³. Tespit edebildiğimiz örneklerden bazıları şöyledir:

Kişilər *yğlägändä*, mänim külgim qıstâydir. (290: 1)

Mén erim bilän *öltürgändä* üstingä kirmä, déyişingiz älbättä üyät. (272: 2)

Lékin şungä *qalgändä* aqlingiz bir âz yânglisibdir. (131: 2)

Häsanälining sözigä *qarägändä*, qayin âtäng qızini Tâşkändgä yubârmäs ekän. (110: 1)

Méni *siylämägändä* hām sizni riâyä qılsä këräk edi. (95: 2)

Sâlıq yığışdä qarşılıq qılğanni dârrägä yâ tqızış, müvâfiq *körilgändä* âsdiriş haqqı méngä berilgän emiş. (87: 1)

Yoq taksir, qorğan yâqınığa yölämädi, *yölağändä*... (70: 1)

Änälärçä *äytkändä*, ülär qumtüpraqdék köb, biraq mäclisining bârişidä târtib yoq... (42: 7)

Bu cümläni *oquğändä*,-undağ bolsä sirä tinçimängiz, dédidä, yāvâşginä ilcäyib qoydi... (32: 1)

Bizning hücrägä *kélgändä* ikki xatini bârligini öz âgzidän eşitkän edim. (73: 1)

Hâkimlärgä gârçi toğri *bolğändä* hām dâğalraq söz äytiş ölümni tilâş bilän téng edi. (61: 1)

¹⁰³ Koraş, **agb**. s.1-30.

Kümüşbibining qarşisiga *étkändü* göyâki, üning ta‘zimi üçün sékinginä bir çärh ürib qoyär. (27: 1)

III.1.1.2.2. –gän + iyelik eki + dä

Sıfat-fiil eki –gän üzerine *iyelik eki* (Teklik 1.3.ve Çokluk 2.3. Şahıslar.) ve *bulunma hal eki –dä* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**Dık+iyelik eki+DA**, -**Dık+iyelik eki+zaman**, -**IncA** anlam ve fonksiyonlarında kullanılır¹⁰⁴.

Çâyini häyitdä *kélgänimdü* qaynätib bérärsän,-dédim. (159: 1)

Mén sizning ärzüngizgä bütünläy qärşi tüşüb, Tâşkändgizni tilgä âlmaslıqqaça *bârgänimdü* öşä bécârälär sizning riâyängiz bilän meni bu yérgä cüdrağandék qilib âlib kældilär. (127: 3)

Siz bolğanlıgıngizni ilgäridän *bilgänimdü* başqaça qarşılär edim, ... dedi.(50: 2)

Yoq,-dédi bék,-mén bu işkâ başärti *köngänimdü* hām qızıngizdän yaşirmäymän.(121: 4)

Şundän béri här bir Margılân *kélgänidü* vä Andicän *ötkanidü* mäning âldimğa kirmäsdän kétmäydir. (187: 1)

Nihâyät bu kün bâsilişi müyässär *bolgänidü* hām türlük zärbälärgä uçradı. (103: 1)

Ätäm tägıl qullıq *qılğanidü* cällädgä büyürär: (15: 1)

Här bir gäp Märgılân *bârgänidü* âlib bärätürgän näfis sävgäläri bu gäl cüdä zähärlük, artıqça âlämlük bir sävgägä äylängän, Kümüşbibü bu sävuq kündäşsävgäsini körgändä ehtimäl... (112: 5)

¹⁰⁴ Erhan Giray, “Askad Muhtar’ın “İldizlar” Adlı Eseri Örneğinde Özbek Türkçesinde Geçici Birleşik Zarf-fiiller”, Yüksek Lisans Tezi, Niğde üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, Niğde 2009.

Äxır, eringiz bilän yâlgız *öltürğaningizdä* bundän song kirmäyin déyäpman – kü. (271: 1)

Négä xaftä boläy,-dédi,-siz *kélmägäningizdä* häm özläri bärär edilär. (263: 3)

Ulär bilän söräşib, *sözläşqanizingdä*, güyä üç ändän bériginä körişmäğänlärdék bolingiz. (258: 4)

Äşni yéb *bolğanlärüdä* u yaq – bu yaqdän cüm‘ä tâvşı kélä başläğan edi.(187: 2)

Méni ergä *bérgünlärüdä* séngä oxşaş mén häm yıgläğan edim, ämmä içimdän nikâh küninig tézrâk kélişini kütä – kütä ölgän edim. (41: 3)

III.1.1.3. –gän Sıfat Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

-gän sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki **-dän** gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki ve pekiştirme enklitiği (**-lik, aq**) girmiş şekiller de vardır. Ayrıca –gän sıfat-fiil eki ve –dän ayrılma hal ekinden sonra son çekim edatlarının (beri, song vb.) gelmesiyle de geçici birleşik zarf-fiiller meydana gelir.

III.1.1.3.1. – gän+dän

Sıfat-fiil eki –gän üzerine ayrılma hal eki –dän gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **-DIğInDAn, -DığI için, -AcAğInA, -mAktAn** anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Çaqar süvi üstigä qorğan tikläş mümkün bolmäy şarning üsti *qorğandän* tâbi‘iy böş edi. (70: 3)

III.1.1.3.2. – gän + iyelik eki + dän

Sıfat-fiil eki –gän üzerine *iyelik eki* (*Teklik 1.3.ve Çokluk 2. Şahıslar.*) ve *ayrılma hal eki –dän* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **–DıġI+iyelik eki+Dan, -DıġI+iyelik eki+için, -ma+ iyelik eki+DAn** anlam ve işlevlerinde kullanılır¹⁰⁵.

Mén bolsäm héç söz *tâpâlganimdän* äytämän: (262: 5)

Mén üning köcäsini söräb *qalmäganimdän* xafä bolär edim. (156: 2)

Eri ölib erkäksiz *qalğanidän*, ip yigirib ävqat ötkärganidän vâ qızining kängäşmäsdän şähi büyürğanidän häsrät qilib kätidi...(157: 3)

Eri ölib erkäksiz qalğanidän, ip yigirib ävqat *ötkärganidän* vâ qızining kängäşmäsdän şähi büyürğanidän häsrät qilib kätidi... (157: 3)

Eri ölib erkäksiz qalğanidän, ip yigirib ävqat ötkärganidän vâ qızining kängäşmäsdän şähi *büyürğanidän* häsrät qilib kätidi... (157: 3)

Ätäbék kāmāli *boġılğanidän* süküt qılışğa mäcbür boldi. (127: 4)

Ölgänidän méngä nimä fäydä,-dédi Kümüş. (210: 2)

Ätämning Äzizbékä yâqın türışı Qıpçâk düşmäni, qaräçâpây täräfdäri *bolğanidän* emäs, bälki bâyäġi mäsläkkä bir hizmät qılmaq üçündir.(62: 1)

Ätäbék äzbäräyi boġilib *kétkānidän* kökimtil tävlängän, qutidâr bözgäklärdék titräy başlağan edi. (61: 2)

Hücrä eşigini *açılğanidän*, şām‘ yâqılıb, örin *yâzilğanidän* güyâ xabärsiz kâbi üstüngä süyälğançä qatib türär edi. (19: 6)

Bu gäplär äynıqsä siz bilän méngä kélişmäsä häm äzbäräyi méni yâlgız taşlağ *qoyğaningizdän* äytdim. (271: 3)

¹⁰⁵ Giray, agt.

III.1.1.3.3. gän+Pekiştirme Enklitiği (lik)+dän

Sıfat-fiil eki –gän üzerine pekiştirme enklitiği (-lik) ve ayrılma hal eki -dän gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde -dığından anlam ve işlevinde kullanılır.

Bu söz Âftâb âyimğa *yaqmäğanlıqdän* yüzini çetkâ bürdi. (213: 3)

Sâädâtka bolğan mühâbbâtim bir dâracâ sizgä ma'llüm *bolğanlıqdän* u künlärdägi mäs'üdiyatimni hām şu ölçävğa sâlib bilän âläsiz. (162: 1)

Vaqt xaftängä yâqınlâşib *qalğanlıqdän* qarängi öbdän tüşkän edi. (149: 1)

Uning bu hâli birär dâqıqğa *çözilğanlıqdän* Xudâyâr bilän quşbéri uning ağızğa tikilgan edilär. (97: 1)

Kümüş cüdä xafä *köringänlikdän* uning könglini açmâqqa toğri kélär edi. (47: 3)

Qorbäşi özining imâ işârasigä *ötkänlikdän* uning közidä üç âliş quvânçläri vâ undän kéyingi Hâmidning özigä mä'lüm bolğan bir baxt ümidläri öynär edilär. (55: 5)

Äsr nāmâzning vaqti ötib *bârğanlikdän* ul şundägi dökândârlärning birisidän tâhârât âliş üçün süv sörädi. (52: 1)

Ätäbék özi bilän körışkän ikkitä yât kişini *tänimäğanlikdän* bir ikki qaytâ üläрни köz âstidän keçirdi. (13: 4)

Ziyâfât sāmimiyät bilän *çäqırılğanlikdän* dästürxan qadrlik méhmângä mähşüs türlängän edi. (15: 3)

Häsänäli békning hâr bir sirrigä özini mähräm *hisâbläğanlikdän* dârhâqıqat Ätäbékkä mähräm bolışğa lâyıq bir méhribânçılıqqa egä *bolğanlikdän* xocâzâdäsi bilän açıq sözläşiş fikrigä kélädi. (22: 4)

III.1.1.3.4. -ğan+dân+Pekiştirme Enklitiği (âq)

Sıfat-fiil eki –ğan üzerine ayrılma hal eki –dân ve –aq pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAdAn anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Hâmid kâvlänä *bâşläğandünâq* qorbâşining üstidän sâvuq süv sépilgân edi. (55: 4)

III.1.1.4. –gân Sıfat–Fiil Eki Üzerine Eşitlik Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar

-gân sıfat-fiil eki üzerine **–çä** eşitlik ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Araya iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.1.1.4.1. –gân/-kän, -qan Sıfat-Fiil Eki Üzerine –çä Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

Sıfat-fiil eki **–gân/-ğan, -qan** üzerine *eşitlik eki –çä* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **–dİğİndA, -dİğİ zaman, -IncA, -DİğİncA, -dİğİ kadar** anlam ve işlevinde kullanılır¹⁰⁶. Zaman ifade eden bu ek Modern Özbek Türkçesinde –guncha, -kuncha şeklindedir¹⁰⁷. Çalışmamızda tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Zäynäb işini toxtätib *bözräyğançä* Kümüşkä qaräb qaldi... (272: 4)

Ätäbäk üzrini äytib, piyäläni älmäy türgän edi, ul häm piyäläni *üzätqançä* külib türäbérđi. (153: 1)

Köz öngläri qarângulänib bir néçä vaqt *sérräyğançä* qaldi. (138: 4)

Qavägımdék şışib ölsin *qaçqançä* kétđi. (124: 4)

Billâki mäning hävlikişim siz *äytkänçä* bolsä... (127: 3)

¹⁰⁶ Koraş, **agb**, s. 1-30.

¹⁰⁷ Üşenmez, **age**, s. 502.

Sän hām ādām sümāl gāpingā tüşünib, bu toğridā aqling *yétkünçä* zéhningni yugirtirgin. (130: 2)

Ātábékning kirib öltürgänigä bir néçä dāqıqā fursät ötkän bolsä hām hāmān kümüş undān çıqmādi – dā äräzini qattıg *üşlägünçä* öltürib aldı. (115: 1)

Ménçä fāqat şu mākütüb dālälätigä bāvār kılıb günāhkārlārnı boşātā bérmay, qolimdān *kélgünçä* yänä tékşirib tergādim. (95: 1)

Bizningçä bir yārim sāt Ātábékçä *ällāqançä* yıl hisāblāngan bir fursät ötib nihāyāt yāngālār küyāv sörädilār. (49: 1)

Hücrä eşigini açılğanidān, şām‘ yāqılıb, örin yāzilğanidān güyā xabārsız kabi üstüngä *süyälgünçä* qatib türār edi. (19: 6)

Yigitning nāslini āybsitib bolmaydır, toğrisidā küçkändä bu yigit nāslān bizdān *ällāqançä* yuqaridā türādir. (38: 1)

III.1.1.5. – gün (<-gän) Sıfat-Fiil Eki Üzerine –çä Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar.

Sıfat-fiil eki **–gün, -ğun; -kün, -qun** (< **-gän, -qan, -kän**) üzerine **–çä** eşitlik hali gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.1.1.5.1. – gün+çä/-kün+çä,-qun+çä

Sıfat-fiil eki –gün üzerine eşitlik eki –çä gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –Inca, -AnA kadar, -IncAyA kadar, -AcAğInA, -dİğİ zaman, -dİğİndİ, -dİğİ için anlam ve işevinde kullanılır¹⁰⁸.

Eski Türkçede bu ek **–ğınça, -ginçä**; nadiren **–qınça, -kinçä** şeklindedir. “*Bu zarf-fiil –ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar manasına gelen cümle belirleyicisi*

¹⁰⁸ Koraş, **agb**, s. 1-30.

olarak vazife görür; isme gelen diğer şekil unsurlarıyla genişletilebilir ve +ı+ 3. Şahısiyelik eki olduğu için (-ğ+ın+ça) dudak uyumuna girmez”¹⁰⁹

Karahanlı Türkçesinde bu ek **-gınça, -ginçe** şeklindedir. Türkiye Türkçesindeki **-ınca, -ince** ekinin Karahanlı metinlerindeki şeklidir. Araya iyelik eki girmiş şekilleri de vardır. Anlam bakımından aynıdır. Olumlu veya olumsuz fiiller üzerine gelebilmektedir¹¹⁰.

Çağatay Türkçesinde bu zarf-fiil, **-ğünça, -günçe; -ğuça, -güçe** ve sedasız konsonantlardan sonra daha çok **-qunça, -künçe; -quça, küçe** şeklindedir. Eckman’ın bitirici gerundium adını verdiği bu zarf-fiil asıl hareketin sonunda olan bir olayı belirtmek için kullanılır¹¹¹.

Modern Özbek Türkçesinde bu ek **-günçä, -künçä, -qunçä** şeklindedir. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

Äybädaq qatıq *kéltirgünçä* Kümüş yänä cāmğä intildi. (298: 8)

Ävvälä sizlär *kélgünçä* qaytarmän, déb ertäläb bir günäh qıldim. (261: 2)

Méngä qalsä bitta – ikkitä bälähq *bolgünçä* türsin déyär edim. (213: 4)

Älib çıqğandän song, uni Märgılän içidä älib türüb bolmäydir: tå rām *qılğünçä* birärtä qışlâqğa yubârışk toğri kélädır. (192: 4)

Öz ağzidän eşitkänimizdék Sâdıq uni Hâmidning tä’limâtiçä Qoqan dərbâzäsidadän çıkarib tä kârvânlärgä qoşilib *älgünçä* tä’kib yétib bârgan edi. (195: 2)

Bolmäsä, mén eşik yänigä bârib türäy, téşildi *dérgünçä* hüştäk bér. (198: 1)

Änä – bälä üzaq yıglâşdilär, köz yaşlari *bitkünçä* bözlâşdilär. (170: 3)

Şu künning ertäsidadän başläb, Sâdıq qutidârning eşik äldi tévârägidä Ätäbékni kütməkçi, ul kélip yöläkkä kirdi *déğünçä* ârqadän bârib uning işini sārāncāmlāmaqçi edi. (146: 3)

Şörbä *pişkünçä* kêtürämän,-dédi Hâmid vâ kétđi. (147: 1)

Ämmâ işül *kütkünçä* çıqmädi. (122: 4)

¹⁰⁹ Gabain, **age**, s. 84-87.

¹¹⁰ Hacıeminoğlu, **age**, s.171-175.

¹¹¹ Eckman, **age**, (2009), s.113-121.

Ul *kélgünçä* bir yähşi cäygä ünaşäyni – dä kélgändän song töyni hām cönätib yubâräylıq! (108: 3)

Yusüfbék hâci tâ eski cövägä *yétkünçä* özining yuqaridäği sözini qoy, güzär xalqığa tåkrârläb kélmäkdä edi. (87: 4)

Ämmâ Âtâbék iş bir tärâflik *bolğunçä* özining kaçmäsıgı üçün kâfil bérışkä mächbürdir. (84: 1)

Bu tinçsizlik *bâsilmäğunçä* Tâşkändgä kélmäsliging mäslähätidir. (31: 8)

Bir tāmçi qanimiz *qalğunçä* yölingizdä cân bérämiz. (31: 3)

Xudâ xahläsä, mên Tâşkänddän *qaytqunçä* ulâr hām zindândän qutilürlär. (64: 4)

Taqşirimiz dünyâ *türgünçä* türib, sâyäi dâvlâtläri başımızdän kām bolmäsın. (68: 4)

III.1.1.5.2. –qunimçä (-qun+ iyelik+ çä)

Bu ek –**günça**, –**künçä**,–**qunça** ekinin araya iyelik ekinin girmesiyle biraz daha genişlemiş şeklidir. Aynı anlam ve işlevde kullanılır. Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi gramer kitaplarında bu kullanım mevcuttur. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Mên hām köngülçängmân, äylänäg pâşşä qız, käsäldän yäqındä türgänim üçün bir qadâm bâşişğa tâqatim bolmäsä hām cävâbdän quruq qalmäyin, déb sürgälä-sürgälä xavlingizni sorağläy-sorağläy *tâpqunimçä* ölib boldim.(136: 4)

III.1.1.5.3. –gäniçä/- kaniçä (gän+İyelik Eki+çä)

Sıfat-fiil eki –gän üzerine *iyelik eki* ve *-çä eşitlik ekinin* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **-ArAk**, **-DıġInDA**, **-DıġI zaman**, **-DıġI kadar**, **-IncA** anlam ve işlevinde kullanılır¹¹². Tespit edilen örnekler şöyledir:

Ātābēk uning *äytkāniçä* qilib özini üygä aldı. (259: 3)

Därbāzābān qol *qaviştirganiçä* Ātābēkkä äcāblānib qarādi: (232: 5)

Kümüşbibi qolidā ikinci bir maktüb *kötärgāniçä* undān çıqdi – dā şām‘ yānidā ikki xatni bir birisigä sālıştırırib kördi. (212: 3)

Şimāl – şarqığa toġri ātilib ökdēk uçib bārgān māşāk quşlārga *qarāgāniçä* yölākdān üy tāmāniġa qayrilib kētkānini özi hām sézmāy qaldı. (192: 2)

Lékin iş Hāmidning *öylāgāniçä* nāticālānib bir néçä vaqtdān song Mārzākārim ākāning qızini tālaq qılışini xabāri çıqıb qalādir. (184: 3)

Ātābēk ānasining qarşisidā bāyāġı sükütkā kētkāniçä cim öltürär edi. (128: 4)

Yāngāsi Kūmişni şu hāldā qaldirib özi *yugirgāniçä* eşikkā çıqdi. (49: 3)

Çünkü Özbēk āyim şundāġ büyürdilār dēgān söz erlār üçün hām fārz kābi eşitilib Özbēk āyimning *äytkāniçä* hāzirlik körila başlānār edi. (106: 1)

Tāmaqqa işitihām yoq, özingiz *bilgüningizçä* qılābéring. (271: 2)

III.1.1.6. –gän Sıfat-Fiil Eki Üzerine –dék Eşitlik/Benzetme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

-gän sıfat-fiil eki üzerine **–dék** eşitlik/benzetme hali ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

¹¹² Giray, **agt.**

III.1.1.6.1. – gän, -gün (<-gän), -kän Sıfat-Fiil+dék

Sıfat-fiil eki -gän üzerine *eşitlil eki -dek* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **-mış gibi, -AcAk gibi** anlam ve işlevinde kullanılır¹¹³. Çalışmamızda tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Şundän keyin ârâdâğı gâp–söz *toxtägandék* boldi. (271: 6)

Özbék âyim hām siz bering *dégündék* qilib Âftâb âyimğa imlâdi. (253: 6)

Cân hâci âkâ, endi gâp êrdâ qalsin, bittâ – yârimtâ *eşitgündék* bolsâ, biz ergâ qarârlıq bolmäyliq, öltürişning kattâ iltimâsi sizdän – şül, dedi. (235: 2)

Ämmâ bën Sââdât üçün hâr bir âğırlıqni *kötärgündék* körinâr edim. (157: 1)

Güyâ büdêhqan uning istıqbâlidân hikâyâ *qılğandék* bolâdir. (113: 4)

Nihâyât bundân *qutilğandék* boldi. (100: 3)

Qaçib qutiliş mümkün bolğani hâldâ tûzaqqa *tüşkündék* ördägâ hām qamâlib bergân edi. (89: 1)

Âtâbék körgüçi közlârigâ *işânmäğandék*:-Tâniymân,-dédi. (83: 2)

Hâ *äytkündék* kécâ, erining mündän keyin Tâşkând bârmâsligini *sözlägandék* bolğân edi. (116: 3)

Güyâ bu sözlâr Kümüşbibining öçkân çârâğını qaytâdân yâqarlâr, ümid âsmânining yôqalib, yâşirinib kêtân yuldüzlâri yânâ qaytâdân öz örînlârigâ kélîb *qongandék* bolürlâr, uning köz öngidâ cây âlgân qarâlıqlâr şu yâqılâ başlâğan nâcât şâm ‘lâri pärtâvi bilân öz – özlaridân *yôqalğandék* körinârlâr edi. (81: 1)

Âtâbék qamâlgândân song âllâ qaêrdâ *körgündék* bolâmân. (73: 1)

Çünkü tépâning başqa tâmânlâri yuqaridâ *äytilgündék* bir nêçâ térâk böyi cârlik bolğanlıqdân kökçâ dârbâzâsigâ ötiş üçün Süzük âtâ âzâri yâqını bilân Kökçâ ârigâ tüşilür. (70: 4)

Xun âlûd quyuq qaşlâricâstidâğı yârim âçıq közlâri kimindir *izlägündék* qarâydir. (67: 1)

¹¹³ Giray, **agt.**

Ämmå bu önggaysizlänişdån quşberining åldidå båsqa bir haqıqat *åçilgandék* boldi. (60: 1)

Åxırdå Kümüş nimädändir *çöçigandék* boldi. (52: 1)

Cümlåsi tåkrårlånib *türgandék* bolår edi. (52: 3)

Ånå qarnidå *saqlångandék* sizdå saqlånişıgā işånāmån. (23: 1)

Fikrlåri mæcliskå çüvålgån ipning üçini tåpib *bérgündék* bolib, læfzål bolmåså hām mā'nån ülårning tåhsin vā ålqıslårini åldi. (18: 1)

Üçåvlåri hām bir nårsåning xayålını *sürgündék* körinår edilår. (12: 4)

Håmidning yuzidågi bāyågi hålåt yånå hām küçlånib güyå *tåqatsizlångandék* körinår edi. (12: 8)

Yålbårişlåri, zårillåşlåri uning qulåqlåri åstidå *tåkrårlångandék* bolår edilår. (21: 1)

Körinişdån nåticå çiqarib åytgåndå, bu qızıq mæclis uning üçün bāzm örnini emås åzå cåyini *tütqandék*...(46: 2)

III.1.1.6.2. –gån +İyelik Eki + dék (Eşitlik/Benzetme Eki)

Sıfat-fiil eki –gån üzerine *iyelik eki* ve *–dek eşitlik ekinin* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde *–mış gibi, -AcAk gibi* anlam ve işleve sahiptir. Tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Yuqarıdå *åytkänimdek* minbå'd tådbir yöli bilån Äzizbékni yöqatiştån båsqa çåråmiz yoqdir. (97: 1)

Buni özim yåhşı *bilgänimdek* oğlingizning özidån hām ulårning, ulår Åtåbékkå üç püllik hām rüzgår qıldirmåydirlår. (131: 2)

İşni *åytkänimdek* qılålmaså, hām mā méhnåt tørt pül, déydir. (142: 1)

İlgårigi gål yåzdirib *bérgänimdek* öz récåmizgā müvåfıqlåb Åtåbék tilidån yånå birini ömårtirib bérāmån. (145: 3)

Bu cāvābgā Yusūfbék hāci özini xaxalāb külišdān toxtātā *ālmāğanidék*,
Ātābék hām külib yubārdi. (110: 6)

Undāgi bū özgāriş āniy *bolğanidék* cüdā ciddiy hām edi. (115: 5)

Ünaşış mäsäläsīgā qarşi *tüşmāgūnidék*, söyinçini aşkār qılmādi... (40: 8)

Öz ağzidān *eşitkānimizdék* Sādıq uni Hamidning tā‘limātiçā Qoqan
dārbāzāsīdān çıkarib tā kārvanlārgā qoşilib ālgunçā tā‘lib etib bārgan edi. (195: 2)

Höli quruq *dégānläridék* kättā – küçük bārābār yānmaqqa āldi. (87: 5)

Ārādān bēş künlär ötdi, mähbüslär zindān bālāsīdān qutla *ālmāğanlāridék*
ulārning qamālīş sirlāri hām hēc kimgā bilinmādi. (64: 3)

Bilgān tāpib sözlär bilmāgān qopib, *dégānläridék* ānāngning äytməkçi bolgān
sözi fāqat şu edi. (111: 1)

III.1.1.7. –gān Sıfat-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hali Eki ve Son Çekim Edatı Gelmesiyle Oluşanlar

-gān sıfat-fiil eki üzerine –dān ayrılma hali ve son çekim edatlarının
gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller meydana gelir. Araya iyelik eki girmiş
şekillerde vardır.

III.1.1.7.1. –gān+dān kéyin

Sıfat-fiil eki –gān üzerine ayrılma hal eki –dān ve son çekim edatı kéyin
gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**DİKDAn sonra**, –**IncA** anlam ve işlevinde
kullanılır¹¹⁴. Çalışmamızda tespit edilen örnekler şöyledir:

Xızmat tūgālā *yāzğandān keyin* Toybékā özining sāvüb qalğan aşini yémāk
üçün Āftāb āyimlār yāniga öltürdi. (27: 4)

¹¹⁴ Giray, **agt.**

Bir néçä fürsät şu yösün cimginä *öltürişkündän kéyin* yänä Ziyâ şâhiçining özigä gäpirişkä toğri kélđi. (36: 5)

Ātábék bir āz özini yigıb *ālgandän kéyin* sörädi: (82: 8)

Ātábék üygä *kirgandän keyin* yängäsi taşkări çıqıb, eşikni özi körärlük qıyā qılıb yāpdı... (49: 4)

Yigitlär küyävni dāmlälär qarşisigä keltirib *toxtätqandän kéyin* Ātábék väkili bolğan ziyâ şâhiçi bilän Kümüş qız väkili Mühämmädrähim āräläridä mähr mäsäläsi açılādır. (48: 1)

Gayriixtiyârni qozğalıb *öltürgandän kéyin* sörädi: (40: 6)

Özbék āyimni şu hālgä *keltirgandän kéyin* undän söräb qoydı. (245: 5)

Ölim dēğan nārsä köz öngigä kelib *toxtägandän kéyin* Ātábékdék méhmānlär riâyäsi köngildän yuvilür, sizning toğrisi äytişkä mäcbür bolürlär vä iş hām sizning āyblāş, aqlāşlāringiz rühigä kēlib toxtär. (76: 4)

Taşqariğa *çıqğandän kéyin* āyvāning tümşügiğa kēlib öltürdi... (42: 3)

Kārimā ātin qol açib duā *qılğandän kéyin*, Özbék āyim ‘Hüş kēlibsiz’ qıldı. (252: 5)

Mārgılāndä türib bir iş çiqarişgä közim *yétmägandän kéyin* Taşkänd kēliškä mäcbür boldim,-dēdi Hāsānāli. (72: 1)

Bu öylārni *tügätgandän kéyin* uning közläri üyqu sāri yumilā başlāb, qarşisigä Ātábék kēlib töhtär edi. (39: 3)

Ālāmān yāniğa kıpçāk sipāhläri kēlib *qoşılğandän kéyin* ördägä bāsib kirdilärdä, Āzizbékni üşlāb hām āldilär. (89: 6)

Hä, hä, ä! – déb yuvardı Ziyâ vä bir āz *öylängandän kéyin* sörädi. (34: 1)

Qutidār dökānigä *cönägandän kéyin* Āftāb āyim Töybékāni méhmānhānāgä büyürdi. (26: 4)

Xuşröy bir āz zāynābning yızıga qarāb *türğandän kéyin*: (290: 4)

Saçini *ördirgandän keyin* üyigä kirdi – dä, kiyimlär taxlängän taqça yâniga toxtädi. (135: 3)

Ördä dərbâzäsiga *yétkändän keyin* kütib turgan ördä beri Äzizbékning qoltigıdän âlib ättän tüşirdi. (71: 4)

Äradän üç – dört däqıqqa *ötkändän keyin* Kämälän bir yüz çämälîq sârkärdä vä yigıtläri bilän Äzizbék körindi. (67: 6)

Tâşkänd *tinçlängändän keyin* özüm xabâr yubârmân. (31: 8)

Çâyni içib bolğandän *keyin* qutidâr fâtihä oqub örnidän türdi. (28: 2)

III.1.1.7.2. – gän + iyelik eki + dän keyin

Sıfat-fiil eki –gän üzerine *iyelik eki*, *ayırılma hal eki –dän* ve *son çekim edatı keyin* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**DİkDAn sonra**, -**IncA** anlam ve ilevinde kullanılır¹¹⁵. Metindeki örnekler şu şekildedir:

Ölgänimdän keyin rühimgä bir kâlimä qur‘ân oqusä. (10: 1)

Änäsining yumişıga bir âz qaräb *türğanidän keyin* töläräk edi. (261: 6)

Siz bilän mên bir işni müvâfiq *körgänimizdän keyin* Zäynäbkä çıqarä,-dédi Özbék âyim. (245: 5)

Bizning on bés däqıqalıq cân aççıgıdä *qaxşägänimizdän keyin* dərbâzäbânlärdän bittäsi zerikib sekinginä qurgan devârigä çıqadır – dä, müräläb bizgä qaräydir. (66: 2)

U kişi *yémägänlärیدän keyin* mên hām ēb öltürgäli iymändim. (274: 3)

¹¹⁵ Giray, **agt.**

III.1.1.7.3. – gän+dän song

Sıfat-fiil eki –gän üzerine *ayrılma hal eki –dän* ve *son çekim edatı song* birleşmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**DİkDAn sonra**, –**IncA** anlam ve işlevinde kullanılır. Tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Qassāb äytkänmisiz, tğın ulār *kélgündän song* şaşib qalmaylıq. (249: 4)

Bu xabäri *eşitkändän song* gängib eşini yoqâtdi. (29: 3)

Üzāk *öylägündän song* işning açılmāy qalgan qısmını yéşışni başqa vaqtğa qaldirmāqçı boldi. (24: 2)

Ātābék *qamälğandän song* allā qaérdä körgändék bolāmān. (73: 1)

Kümüş şu cāvābını *bérgündän song* özi bilān körişməkçi bolğan bu xatin aldığa ikki ādim yurib tilāt – tilāmās yélkāsini tütđi. (136: 4)

Ānçāğınā şu hālātdā qatim *tārtqandän song* Zāynāb sékinginā qarşisidāğı ğayri rāsmiy yāvğa yāvlārçā qarādi. (271: 6)

Birāk Tāşkānddā Āzizbék vā Yusüfbék hācilār isyāni *bāşlāğandän song*, özimning bu işimni hükümātimiz üçün xıyānāt bilib, qorbāşi cānāblāriğa xabār bérđim. (75: 3)

Qutidār ādātiga qarşi bāzārdā kündüz sāt üçlārdā qaytib kélđi – dā, Ātābékning sörādi, yoqlıgını *bilgündän song* xatinini méhmānxanāğa başlāb çıqđi. (116: 2)

Bu sāvāl ātāsi tāmānidān hām *bérilgündän song*: (138: 2)

Köb *tārtışqandän song* quyidāğı māblağlār mähr qilib bélğülānādırlār. (48: 1)

Bir ikki qaytā üzr äytib *körgündän song* Özbék āyimning elāqāğa kélişigā işānmāy qaldı. (107: 1)

Ānçārigā ārādān söz kėsilib *qalğandän song* üstā fārfi dēdi. (185: 1)

Bir āylāb *kéçikkändän song* Ātābék qaytib kélđi... (109: 3)

Zaynāb dāstürxan kōtārib kirdi vā méhmānlārgā ‘ Hüş kélıbsız’ *äytkändän song* dāstürxanni yāzđi. (253: 4)

Öyin qızib bārār edi, uning dāriçā eşiklāri beklānib taqçālārgā şām‘
yāqılğandān song, bāzming rūhi yānā aşdı. (46: 1)

Bir néçā dāqıqa müqaddimā üçün récā qurib *öltürgändün song* tilgā kélđi.
(22: 4)

İkki yāşğa mühābbātlik ümr sörāb fātiḥā *oqılğandān song* Ātābék içkāriğa
üzātildi. (49: 1)

Dâyā *kélgändün song* içkāri hāvli erkāk zātīdān tāzālāndi. (294: 4)

Küyāv Tāşkänd *bolğandān song* qızıngizni özi bilān birgā ālib kētār... (38:
5)

III.1.1.7.4. –gän+dän song+ginä

Sıfat-fiil eki –gän üzerine ayrılma hal eki –dän, song son çekim edatı ve küçültme eki ginä gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde –dıktan sonra anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Fāqat ḡalvir süvdān *kötärilgändün songginä*, sēn özingin hār tārāfkā taşlāy
başlāding... (289: 3)

III.1.1.7.5. – gän + iyelik eki + dän+song

Sıfat-fiil eki –gän üzerine iyelik eki, ayrılma hal eki –dän ve son çekim edatı gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **-DikDAn sonra, -Inca** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz üç örnek şu şekildedir:

Bu togridā méndā hām āyb bār,-dédi ḥāci, -sēn bilān özimning müddāālārimiz
bir déb öylāḡanim üçün Ātābékni kāyib *toxtätqanimdän song* séngā kéngāş
sālmāsdānaq qıdālāringğa bir xāt yāzḡan... (244: 5)

Qayin ânâ tāmānidān ‘ öltürning’ ruxsâti *bérilgānidān song*, qisilib – qımtinib tâvüş çıqarmāyginâ öltürdi. (129: 1)

Üstümgə şu bələ *kélgändän bəri* eşıngizgə nəçə qaytə kəlib quruq qaytdım,
endiginə siz həm... (290: 3)

Kümüş *kélgändän béri* Ātābék kün säyin özini sıqıraq bir dâirägä kirib bārganlığını sēzār edi. (273: 3)

Şakirbékning keça ertäläb *çıqğanidän béri* dārāksiz kėtişiğä tāşvişlānib öltürgän üstä Älim yöläkdä körşi bilanaq sörädi. (178: 5)

III.1.1.8. –gä(<-gän) Sıfat–Fiil Eki Üzerine Bir Enklitiğin Gelmesiyle Oluşanlar

–**gä**(<-**gän**) sıfat-fiil eki üzerine –**li** (<-**lig**) enklitiğinin gelmesiyle geçici birleşik zarf fiil oluşur.

III.1.1.8.1. –gä+li (<-gän+lig)

*Sıfat-fiil eki –gän üzerine isimden isim yapım eki –li(<-lig), (<-gänni<-gänli<-gänlig) gelmesiyle oluşur. Türküye Türkçesinde –**All**, –**Alı beri**, –**AlıdAn beri**, **dlğIndAn beri**, –**mAyA**, –**mAk için** anlam ve işlevinde kullanılmaktadır¹¹⁶.*

Bu ek, Eski Türkçede, –**ğalı**, –**ğäli**; nadiren: –**qalı**, –**käli** şeklindedir¹¹⁷.

Karahanlı Türkçesinde az kullanılan bu ek, –**ğalı**, –**geli** şeklindedir¹¹⁸.

Harezmi Türkçesinde –**ğalı**, –**ğäli** biçiminde kullanılmıştır¹¹⁹.

Çağatay Türkçesinde –**ğalı**, –**ğäli**; –**qalı**, –**käli** şeklindedir. Eckman bu zarf-fiile anlamlarına göre *başlayıcı*, *amaç*, *nesne* gerundiumu adlarını kullanmıştır¹²⁰. Tespit edebildiğimiz iki örnek şöyledir:

Sizdän özimni *çaqdirğali* kélgän emäsmän. (290: 3)

U kişi yémäğänläridän kéyin men häm yéb *öltürğali* iymändim. (274 3)

III.1.2. –mäs Sıfat-Fiil Eki Üzerine Hal Eki ve Diğer İsim Çekim Ekleri Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiil Ekleri

–**mäs** sıfat-fiil eki üzerine hal ekleri (–**dän**, –**gä**) ve diğer isim çekim eklerinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller meydana gelir. –**mäs** s-fat-fiil eki ve hal

¹¹⁶ Koraş, **agb**, s.1-30.

¹¹⁷ Gabain, **age**, s. 84-87.

¹¹⁸ Hacıeminoğlu, **age**, s. 171-175.

¹¹⁹ Eckman, **age**, 1996, s. 24-26.

¹²⁰ Eckman, **age**, 2009, s. 113-121.

eklerinden sonra son çekim edatlarının gelmesi oldukça yaygındır. Bu ekler arasına iyelik eki girmiş şekillere de vardır.

III.1.2.1. -mas+dän

Sıfat-fiil eki –mäs üzerine *ayrılma hal eki –dän* gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde **-mAdAn**, **-mAdan önce** anlam ve işlevinde kullanılır¹²¹. Metin taramasında tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Özbék âyim gäpi *tügämäsdän* Kümüş yänä câmgä intildi. (298: 5)

Âtabék ârtığa *qarämäsdän* äräväni häydär edi... (302: 4)

Älbättä buni äytküçi kişi *öylämäsdän* vâ *bilmäsdän* äytmägandır. (288: 1)

On bés kün *bolmäsdän*? (276: 1)

Ärzü–hävâslik câyni *qıdırmäsdän* qızläri bir kişigä bėrib qoyä qalsälär – älbättä bu sävdälär yoq edi... (264: 3)

Oğlim bécârä ây *ötmäsdän* bözçining mâkisidék qatnâb türsä. (262: 5)

Âtabék yânığa sâlâm *bėrmäsdän* ungä qarädi. (259: 1)

Yâmânlärni bittä – bittä, tėrib – tėrib baş *kėsmäsdän* elni tinçitiş qıyın,-dėdi. (257: 3)

Yusüfbék hâci bir söz *dėmäsdän* sälläsini âlib tizzäsığa qoydi.(238: 2)

Mâna Âtabék häqıqat şül, kişi *tüşünmäsdän* türib birävgä töhmät töqumäydir. (237: 2)

Mäşâyıxlär *bilmäsdän* kündäş dėmägänlär. (213: 3)

Mündän uning xabäri bärmidi, yoqmi, lékin ul bu tāmānga *qarämäsdän* âtini egärläş bilän mäşgul edi. (186: 3)

Şundän beri här bir Märgılân kėlgänidä vâ Andicân ötkänidä mäning äldimğa *kirmäsdän* kėtmäydir. (187: 1)

¹²¹ Koraş, **agb**, s. 1-30.

Bizning kämpirgä bérsang *qaytärmäsdän* içä berädir. (189: 3)

Birinci gäp Ätäbék tilidän yâzğan saxtä xatini uning qol yâzüvini mülâhazä *qılmäsdän* yubârgän vä bu küngäçä bu sirni qutidâr, Kümüşbibilär tāmānidän sézilib qalişidän korqıb kélmäkdä edi. (145: 3)

Qaçqan ädām emäsmän, *sinämäsdän* xızmatni äytäbering déyişigä işānmäs edi. (146: 1)

On–on bés ätlämdän song ortaqläriğa itärtirib *öltürmäsdän* öz ıxtiyârıçä yuriy başlädi. (147: 4)

Mén bu gäpkä dürüsläb *öylämäsdän* cävâb bérälmäydän. (121: 2)

Öz sältänätigä raxnä sâlişdän ibârät bolğan bu xabärdän Xudâyârxanning mütäässir bolğanlığı bēlgüsiz, ul bu gäpni *eşitilmäsdän* ilgäri qandây bolsä, häzirdä hām şu häldä özgärişsiz edi. (95: 2)

Ätäbékmi, änäsimi, Häsänälimi, işqilib ün içidän birärtäsining sözläri vä yâ kēngäşlāri bolsä, kēlib häcining yuzigä *qarämäsdän* sözlāy bérädirilər; (107: 3)

On bés kün *ötmäsdän* yänä Ändicän sâfäri yänä Özbék äyimning fīğani fäläkkä... (108: 1)

Ätäbékning läbi *qımirlämäsdän* çây öltürgän Häsänäli cävâb bérdi. (11: 1)

III.1.2.2. -mäs+dän+ Küçültme Eki (-ginä)

Sıfat-fiil eki –mäs üzerine *küçültme eki –ginä* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAdAn** anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz iki örnek şöyledir:

Sözläşmäsdünğinä läğändän bir münçä çöqığan boldilər – dā, qol ärtişdilər. (295: 1)

Ätäbék kişi ârqasıdän kētdi, âldinmä – kēyin *sözläşmäsdünğinä* köçäning äyâğığa qaräb bārär edilär. (149: 2)

III.1.2.3. –mäs+dän + Pekiştirme Enklitiği (âq)

Sıfat-fiil eki –mäs üzerine ayrılma hal eki –dän ve -âq pekiştirme enklitiği gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde –**mAdAn** anlam ve işlevinde kullanılır¹²². Çalışmamızda tespit edebildiğimiz örnekler şu şekildedir:

Kümişning âyi tuğmasdānaq ul bēşik yāsātiş bilān māşgul edi. (291: 5)

Xuşröy çādirdän *çıqmäsdānaq* çāy tāşib, hizmät qilib yurgän kündāşigä kēsātuq bilān hücüm başlāydir. (287: 2)

Yusüfbék hāci Hāsānāligä *etmäsddānaq* bu sävālñi bērdi, Hāsānāli eşitmādimi yāxud eşitsä ham eşitmägängä sālindimi hār nüçük cāvāb bērmādi. (71: 6)

Şu çaqqaçā sizlārgä *äytdirmäsdānaq* ziyārātlāringizgä bārişimiz kērāk edi. (244: 5)

Bu togridā mēndā hām āyb bār,-dēdi hāci,-sēn bilān özimning müddāālārimiz bir, déb öylāganim üçün Ātābēkñi kāyib toxtātqanimdān song sēngä kēngāş *sālmäsdānaq* qudālāringgä bir xat yāzğan vā kēlin bālāni Tāşkāndgä ālib kēlişlārini sörāğan edim. (244: 5)

Bās.-dedi Ātābēk, Hāsānāli hikāyādān töhtādi, çünki bēkñing yürāgi ezilib ākış dārācāsīgä yētib, Āli Ātābēk bilān *xäyrläşmäsddānaq* qaçqan edi... (233: 5)

İkki ārādāğı bu qaçış – qubiş işi uzaqqa çözülmāy, bir kün méhmānخانādā ātā – oğul sözlāşib öltürgānning üstiā āyim kēlib kirdi vā *öltürmäsddānaq* hāciğä imlāb qoydi. (109: 3)

Çāy sözi āgzidān *çıqmäsdānaq* Zāynāb öçaq başīgä yugūrib kētdi. (273: 2)

¹²² Koraş, **agb**, s. 1-30.

III.1.2.4. – mäs+lik+kä

Sıfat-fiil eki **–mas** üzerine pekiştirme enklitiği **-lik** ve yönelme hal eki **–gä, -ğa; -kä, -qa** gelmesiyle oluşur¹²³. Türkiye Türkçesinde **–mAmAyA, -mAmAk** için anlam ve işlevlerinde kullanılır¹²⁴. Metinde tespit edilen örnekler şöyledir:

Bu vaqt Ātābékning tüşigä hāligidék özgäriş çıqdi ersä – dä lékin *sézdirmäslikkä* tirişib cāvāb bérdi. (13: 2)

Kélmāgānlāringizdā Ātābékni endi sirā hām *yubārmäsluqqa* qarār qoyğan edim,-dédi. (253: 2)

Yāki bundā hām birāv seni *indāmäslikkä* məcür qıldimi? (239: 2)

Yāni Ātābék sirlärini ungä *açmāsluqqa* qarār bérğan bolsä hām, ämmā mārğılānlıq kélin vā qudālärning kélişlärüdān xabār bərişini lāzim tāldi.(242: 6)

Könmāsa, mén hām *könmäslikkä* məcürmän. (121: 4)

III.1.2.5. –mäs+lik+İyelik Eki+gä

Sıfat-fiil eki **–mäs** üzerine *pekiştirme enklitiği* **–lik+** *iyelik eki* (Teklik 3. şahıs)ve *yönelme hal eki* **–gä** gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde – **memesine, -meyeceğine** anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz iki örnek şu şekildedir:

Hāzir kéçki sāt yéttilär bolib qalgani üçün bu kün hām üning *kélmäsligigä* qarār bérğan vā kėtişni çağlär edi... (147: 2)

Sādıq ortaqlärining cābri āstidā ilācsizginā bārsä hām lékin ikinci tāmāndan kütkānini hām *kélmäsligigä* qarārı hām yoq emäs edi. (147: 4)

¹²³ Coşkun, **age**, s. 193-200.

¹²⁴ Giray, **agt**.

III.1.2.6. – mäs+İyelik Eki+dän+Pekiştirme Enklitiği (-aq)

Sıfat-fiil eki -mäs üzerine ayrılma hal eki –dän ve –aq pekiştirme enklitiğinin birleşmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde –mAdAn anlam ve işlevinde kullanılmıştır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz iki örnek şöyledir:

Ul xatinining cävâbini kütib *öltürmäsüidänaq*, tām üstigä, tām yâpâ bârdi.
(245: 2)

Meclisingiz ä‘zâlärining sizdän başqasi négä yiğit töpläb, Qoqanğa ketdilär
vâ ulär Qoqanğa *yétmäsläridänaq* négä bu vâhşät başlandı. (234: 4)

III.1.2.7. –mäs+lik için

Sıfat-fiil eki –mäs üzerine pekiştirme enklitiği –lik ve son çekim edatı için gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAmAk için anlam ve işlevinde kullanılır¹²⁵. Çalışmamıza konu olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Äldingizğa çıqmäğanim yüzingizni *körmäslük için* boğanini siz qayaqdän
bildingiz, mänim içimgä kirib çıqmägandirsiz – kü, äxır? (270: 5)

III.2. İsim-Fiil Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

İsim fiil ekleri üzerine yönelme, bulunma, ayrılma hal ekleri ve son çekim edatları gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. İsim-fiillerle ayrılma hal eklerinin arasına iyelik eki girmiş geçici birleşik zarf-fiiller de vardır.

¹²⁵ Giray, **agt.**

III.2.1.-(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Hal Ekleri Gelmesiyle Oluşan Zarf-Fiille

İsim fiil ekleri üzerine yönelme, bulunma ve ayrılma hal eklerinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. İsim-fiillerle ayrılma hal eklerinin arasına iyelik eki girmiş geçici birleşik zarf-fiillerde vardır.

III.2.1.1.-(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

İsim-fiil eki **–(i)ş** üzerine **–gä, –ğa; –kă, –qa** yönelme hal ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.2.1.1.1. –(i)ş+gä

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine yönelme hal ek –gä, –ğa; –kă, –qa gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **–mAyA, –mAsInA, –mAk için, –DıĭInA** anlam ve işlevinde kullanılır¹²⁶. Modern Özbek Türkçesinde oldukça işlek bir ektir. Metinde tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Songrä Toybékâni çây *qaynătışğa* büyürib özi küyävni bilân söräşdi. (114: 4)

Bu esä yuzingin *körışkü* tâqatim yoq dëgäningiz bolädır. (270: 4)

Bâyâĭı mükâfâtlâr qorbâşini çinlâb bâş *agritışğa* mâcbür etâr edi. (75: 2)

Hâmid ilä birgäläşib kirkän mirşäbni qorbâşi täşqariĭa çıqmaqĭa büyürdi –dä, Hâmidni *öltürışkü* imlâdi. (73: 5)

Qutidâr sürätdëk qatib qaldi, Âtâbëk bolsä özidäĭı häyâcânni küç hâl bilân *tärqatışğa* tirişâr edi. (61: 3)

Buning ilä sipâhlâr täĭın hâm küçäyib, âlâmânni Xadrägä qarâb *sürışkü* müvâffaq boldilâr. (88: 2)

¹²⁶ Giray, **agt.**

Günâhkârlârni dâr âstidân *qaytârişğa* mâcbûr boldim. (98: 1)

Bu tāmāndān qarāğandā Ōzbék âyimning ötkirliġi erlâr tāmānidān hām tâsdiq etilgānliġini ikrâr *qulişğa* togri kélâdir. (106: 1)

Mén sizlârning ârzülâringizni *bâcârişkâ* – âġâr xursândçilġingiz şu bilân bolsâ – hâr vaqt hâzirmân. (111: 3)

Yâ‘ni çâr – nâçâr bu tûtüriqsiz sâvgani kôtârib yolġa *tüşişkâ* mâcbûr boldi. (112: 6)

Ämmâ Âtâbék iş bir târâflik bolġunçâ özining qaçmâsiġi üçün kâfil *bêrişkâ* mâcbûrdir. (84: 1)

Mârgiländâ türib bir iş *çiqarişġâ* közim etmâgândān kâyin Tâşkând *kélişkâ* mâcbûr boldim,-dédi Hâsānâli. (72: 1)

Nérâ, nérâ? Dédi hâci, âtidân sâçrâb *yiqlişğa* yétkân edi. (71: 7)

Bâşdâ Hâsānâli öz erki bilân hükümâtkâ tâpşirib, mâhbüslârgâ cāzâ kēlsâ birikdâ târtib qutiliş müyâssâr bolsâ birġa *qutilişğa* öylâb qarāğan edi. (64: 1)

Bâşlâb Sāmârqand dârbâzâsi qorûġidân *âtîşğa* büyürdi. (69: 4)

Tâşkând *kétişkâ* uni nimâ mâcbûr qıldı? (83: 5)

Bu toġridâ üylängüçi yigit bilân er qılġuçi qızning lâm – mim *déyişkâ* haq ihtiyârlâri bolmây, bu âdâtimiz mâ‘qul vâ mâşrû‘ işlârdān emâsdir. (11: 5)

Âtâbék xuftân nāmâzi üçün tâhârât *âlişġâ* méhmānxanādān çıqġan edi. (18: 2)

Mén sizni qutidârning qızıġa *üyländirişkâ* qarâr qilib, qarârimni hām bu kün kēçâsi Ziyâ şâhiçi bilân âmâlgâ âşirdim. (40: 6)

Quşbêri yâzûvġa köz yugürtirib röyxatdâġı kişilârni dârhâl *kéltirişġâ* büyürdi. (59: 2)

III.2.1.1.2. –(i)ş+İyelik Eki+gä

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine iyelik eki(Teklik 1.3.ve Çokluk 3. Şahıslar)ve ve yönelme hal eki –gä, -ğa; -kä, -qa gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –DığInA, -mAsInA, -mAsI için anlam ve işlevinde kullanılır¹²⁷. Çalışmamızda yer alan örnekler şöyledir:

Dâr âstiga bârib hükm icrâsi vaqtidâ hâzir *türişimgä* icâzâtlâri boladirmi? (78: 4)

Ämmâ bünda eng cön böhtân bilân *qarälänişimgä* vicdânim qarşisidâ song dârâcâ müâzzâbmân, taqsir! (62: 1)

Şu dâqiqadâ işining âldini âlmäsä, endi gäp fâqat Äzizbékning cällâd *çaqırışığa* kélîb qaldî. (86: 3)

“Nimä bolsä hâm mên Tâşkând bârib, nâcâtñi üşä yêrdân izlâmäsâm bolsâm” *déyişigä* qarşı Kümüşbibi bir xıl sinîq tâvüsdä: (64: 4)

Romänning ikinci bölümünü bundây xatâlardan sâf bolâ *âlişığa* vâ‘dâ bérâ âlmäsâm–dä, ämmâ bâsiliş taqdiri nâşir kolidâ bolğanlığını bildirip qoyâmân. (103: 2)

Mänâ, uning bu gälgi âğır hârakâti vâ *qozğalışığa* nimälär sâbâb edi. (112: 5)

Fâqat iş Âtâbékning *kélişigä* qaldî déb qoydi. (109: 2)

Mäsäläning yânglıg *bâşlänışığa* vâ bunun üstigä erining mâyıllänışığa Âftâb âyim nimä déyişini bilmây qaldî. (38: 4)

Mäclisni bünçâlik rühzsizlänib, mä‘yusiyât içidâ *qalışığa* Gülsimbibi çidâb türâlmädi: (45: 6)

Kümüş kélgäç, mäcliskâ rüh *kirişigä* bärçä işânâdir vâ uni tözimsizlänib kütidâr. (44: 5)

Bu kün ul özining yârämäs xayâli yolidâ xandân yüz ögirdi vâ bu âradâ qançâ günâhsızning qanı *tökilişigä* cäbâb bolmaqdadir. (62: 1)

¹²⁷ Giray, **agt.**

Béklärdän birining şundäy tinçsizlik *çıqarişığa* ‘mümkün vä bolädırğan iş’ déb qarär edi. (29: 3)

Änä qarnidä saqlängandék sizdä *saqlänişığa* işänäman. (23: 1)

İkki yaşining mühabbätlik üvälik – cüvälik *bolışlärığa* duâ qilingaç sāvçilärgä zärrin tünlär kiydirdi. (39: 2)

Bu ikki bégünähning *qamalışlärığa* häm öşä yärämäs säbäb boldi. (75: 1)

Bék häzrätläriñing hâzir etib *kélişlärığa* başârät bérđi. (67: 3)

III.2.1.2. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Bulunma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar

–(i)ş isim-fiil eki üzerine –dä bulunma hal ekinin gelmesiyle oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki (Teklik ve Çokluk 3. Şahıslar) girmiş şekiller de vardır.

III.2.1.2.1. –(i)ş+dä

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine bulunma hal eki –dä gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAk için anlam ve işevinde kullanılır¹²⁸. Tespit edilen örnekler şöyledir:

Hâlbüki Märgülân *çıqışdä* Âftâb äyimning ‘Kümüşni Tâlkänddä qaldırmaz!’ déb qoyğan birinçi şartığa qaytâ – qayta qol qoyguçı şu qutidâr edi. (277: 5)

Bâşlänışdä äñçäyin häzilgä oxşab köringän bu kinäxanlıq kütilmägän cäydä ciddiy bir tūs âlib kėtdi. (270: 5)

Endilikdä Säädätñi *üzätişdä* häm âtäliğıñgızñi äyämängiz, -dėdi. (161: 3)

Niyâz quşbėri mėngä yigit qoşib bu hükmnâmäni icrâ *qılışdä* bėkkä yärdäm bėrmäk üçün cönätdi. (236: 2)

¹²⁸ Giray, agt.

Änä şundän kéyin häligi nişägänä qarab *intilişdü* âyağ âstığa eläşkän çöp – xaslärni süpirä bariş lâzim. (257: 6)

Ägärdä näcätimiz qıpçaq tuxumini *quritişdü* bolsä – meni häm ässinlä. (237: 1)

Ul ülämä ârqañlıq öz zülmini maşrû‘ bir tüşkä qoyğan, özi üçün zärärlük ünsürlärni *yöqatişdü* şu ülämälärdän “ülülämirgä bağyılıq” dëğan fätvâni âlişini unütmäğan edi. (216: 2)

Körinişdü ününg quli ämmâ häqıqatdä Ätäbékning mä‘näviy pädäri bolğan Häsänäli ätä uning mäxfiy därdining äsli ämilini izläydir. (36: 1)

İkinci qaytarib *äytişdü* ungä Xanimbibi qoşılışdı. (46: 4)

Märgılânga tört qonib kirär edi, bu gäl âltinci *qonişdü* yétدی. (114: 2)

Bu ikinci *üylänişdü* Ätäbékning rizäsizligini. (118: 3)

Biz qızimizni *bərişdü* Märgılândan taşqariğa âlib kətmäs vä‘däsi bilän bərgänmiz. (119: 1)

Ulärning közi üçünçü *toqnäşişdü* qutidär külimsiräb qoyib sörädi. (14: 1)

III.2.1.2.2. –ış+İyelik Eki + dä

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine *iyelik*(*Teklik ve Çokluk 3. Şahıslar*) ve *bulunma hal eki –dä* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAk için** anlam ve işlevinde kullanılır¹²⁹. Çalışmamızda yer alan örnekler şöyledir:

Bu gäp Täşkänddän *qaytişidü* biräv ungä şu xatin bərib, Mirzäkärimbäyning hävliläriğa tēz yētküzib bēräsiz, dēb iltimās qılıbdır. (136: 4)

Här bir *öltürişläridü* mén hāzir edim. (72: 1)

Béklär mähälläsining *bāşlānişidü* cänübgä qarätib qurılğan üluğ bir dərbāzäning yānidä ikki nāfār mitlik vä qılıçlık yigit sözläşib türä edi. (53: 2)

¹²⁹ Giray, **agt.**

İçkäridä xatinlär mäclisi: Änälärçä äytkändä, ulär qumtupraqdék köb, biraq mäclisining *bärişidä* tärtib yoq, hävli yuzi vā unlär xatinlär bilän tolğan, qaysi havli yuzidä bir taraq aşni yéb öltürädür... (42: 7)

Säädät *tärtişidä* däväm etib: (157: 3)

Yähşi, sēn bu törtävining *öltürişläridä* bolğanmiding? (72: 1)

III.2.1.3. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

–(i)ş isim-fiil eki üzerine –**dän** ayrılma hal ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Bu iki ek arasına iyelik eki girmiş şekiller de vardır. Ayrıca bu iki ek üzerine **song**, **bāşqa** vb. son çekim edatlarının gelmesiyle oluşmuş şekiller de vardır.

III.2.1.3.1. –i(ş)+dän

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine ayrılma hal eki –dän gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**makDAn** anlam ve işlevinde kullanılır¹³⁰. Metin taramasında elde edilen örnekler şöyledir:

Äftāb āyim vārāqı *pişirişdän* bu küngi méhmānning unçā – münçā kişi bolmāğanlığını bildi. (26: 3)

Körinişdän nāticā çiqarib äytkändä, bu qızıq mäclis uning üçün bāzm örnini emäs, āzā cāyini tütqandék... (46: 2)

Bu ungä öttüz–qırq çāmālıq qızlär yigılğanlär, *yigilişdän* maqsād: qızlär özlärining eng gözāl bir ā‘zālärni bu kün xatımlıq ālāmigä üzātmaççidirlär. (44: 4)

Bu *bürilişdän* uning ārqā öngini tütib yātqan qırq kākülläri tölqınländilär. (52: 1)

¹³⁰ Giray, **agt.**

Ämmå bu *önggaysizlänişdün* quşbérining äldidä bâşqa bir häqıqat açılğandék boldi. (60: 1)

Mänå sizni *çäqırışdün* bolğan maqsädimiz şudir: (97: 1)

Bu cävåbgå Yusüfbék hâci özini xaxalåb *külišdün* toxtåtå älmågandék, Ätåbék hām külib yubardı. (110: 6)

Tört tāmāning örālğanlıgı sâyäsidadä yāpraqlārini *tökilişdün* saqlåb qalğan bu gilås yāgaçlāri hām bu kün tūngi qarå sāvıuqqa çidālmāy, elning āzgınā hārākāti bilān – dā bārglārini şirt – şirt üzib taşlāmaqdā edilār. (168: 2)

Ärāga başlāb özim sāvçi *qoyışdün* önggaysizlānār, toğrisi özimğa tüşürülmāğan bir xavf āstidā bu cāsārātdān mährüm edim. (160: 1)

Zäynāb Kümüşning tōlib etmāğan rävdāsıgā vā on ālti yāşlār çāmālıq gubār tērmāğan hüsniğā häyrān bolib, mülāhāzāsini *äytişdün* qorkdi. (265: 3)

Änāngni fıraç *yāndirişdün* üyālmāding, qızim. (282: 5)

Siz fātiḥā bērsāngiz vā Ätåbék āmr bērsā mēn xudā haqqı yāmānning başini *ālişdün* qaytsām,-dēdi. (257: 6)

İkinci āylārdān başlāb Xuşrōy kündāşini böğib üriş ādātini çıkarādir vā örim – örim kündāş saçini ālāfdék yulib *ālişdün* hām tårtinmāydir. (287: 2)

Åç qaringā sālimsaq yēb, kökçāy *içişdün* zerikkān kişilār çāyxanāgā Qabaq dēvānāning kirişi bilān ungā söz qatā kēlişlār. (123: 6)

Ätåbék bu sözlārni eşitār ekān zorğa–zorğa özini dāriçāgā hüçüm *qılışdün* bāsib qalğan edi. (190: 1)

Åşni süzib kēltirgāç, méhmānni āşga tāklif *qılışdün* bürün yānā taççādāgi küvāçāni ālib bir piyalāni toldirdi vā Ätåbékkā üzātđi. (153: 3)

Bēçārāni negā häydādingiz –dā negā mēni lāāqal āyimni bu *kēlişdün* xabārdār qılmādingiz? (212: 6)

Lekin Ätåbék xayāl *sürişdün* zērikmāsā hām Hāsānāli *küzātişdün* zērikdi. (19: 10)

Bu üç bürçalik *öltürışdän* Âtabék kögildä néçä türlük şübhä tügılmaqdä edi. (119: 3)

Şu *öltürışdän* bir sââtçä keyin Özbék âyim xalilätib Häsänäli öz âldığa çäqırtirib kirdi. (130: 2)

III.2.1.3.2. -(iş) + iyelik eki + dän

İsim-fiil eki -(i)ş üzerine iyelik (Teklik ve Çokluk 3. Şahıslar) ve bulunma hal eki -dä gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **-DIĞI+iyelik+ için** anlam ve işlevinde kullanılır¹³¹. Bu grupta yer alan örnkler şöyledir:

Qutidâr uning bu âytkān gâpidân emäs, *külişidän* nihâtât dâracädä qorquvğa tüşüb özidä ıssıqlıq – sâvuğlıq bir hâlât his etkān edi. (61: 1)

Erining kögli *âlinişidän* qorqar, ämmâ – müsâfir mäsäläsığä cânü dildän qarşı edi. (38: 5)

Âtabékning *qamâlişidän* xabâr bəriş Häsänäli üçün cüdä ağır tüyilğan edi. (71: 7)

Erining *kéçikişidän* xavfkä tüşüb, Âftâb âyim uning yâniğa çıqqandä hām ul bāyāğı hâldä edi. (138: 4)

Biz Âtabékni Tâşkânddän üyländirib başini bağlāmāsāk kün säyin uning Mârgılân *yugirişidän* qutilä âlmāsmiz. (108: 2)

Bu sāvâl–cāvâb ilä ikki vücüdning hāmmâ häsrâtläri, âlämläri bir – birläriğä ângläşilğan, ikki tâvüşning bir–birisigä kēlib *qoşilişidän* ikkisigä hām til bilân ânglätib bolmāslıq bir hâl yüz bērgän edi. (83: 5)

Püçuqning *kēlişidän* maqsädi fâqat şu yâzib bērilädirgän xatginä edi. (140: 4)

Sēngä *kēlişidän* äytkānmi? (213: 1)

¹³¹ Giray, **agt.**

Bu başlär üyumi üstidä türğan qorğan bérisi yänidäği yigitkä başlär âräsidadan birini körsätib, öz *tänişläridän* bir békning başı bolğanlığını sözläydir. (67: 2)

Män äsli Qoqanga kélğan edim, ämmâ Märgüländä âtäm *tänişläridän* bittäsidadä äzraq âläsimiz bolib, şu kişiga üçräşib kétäyin, déb Märgülängä ötkän edim. (151: 1)

Ulärning Qoqanga fätihä üçün *qozğalışläridän* häm héc bir şübhlänmädim. (235: 2)

Yäni Ätäbek sirlärini ungä açmäslıqqa qarâr bérğan bolsä häm, ämmâ märgülänlık kəlin vä qudälärining *kəlišläridän* xabär bərişini lâzim tälđi. (242: 6)

III.2.1.4. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Eşitlik Eki Gelemsiyle Oluşanlar

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine iyelik teklik üçüncü şahıs ve –ça eşitlik ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller elde edilir.

III.2.1.4.1. –(i)ş+İyelik Eki+ça

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine iyelik(Teklik 3.Şahıs) ve eşitlik eki -ça gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAsInA kadar anlam ve işlevinde kullanılır. Tespit edilen iki örnek şu şekildedir:

Özbék äyimning lâzim *täpişiçä* bu täkliflärdän fäqat ön çağlügeni icabä etilädirgän bolib vä birinci märtäbä Närmühämmäd quşbérining xätini Säräbék äyimnikigä, yä‘ni ördäğä bärilmaqçı edi. (268: 3)

Qorğan bérining *körsätişiçä* kimgä üç tängä pül, kimgä ädräs çäpây üläşilib başlandı. (69: 2)

III.2.1.5.-(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Hal Eki ve Son Çekim Edatının Gelmesiyle Oluşanlar

İsim fiil eki –(i)ş üzerine ayrılma hal eki –dän ve son çekim edatlarının gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur. Araya iyelik eki girmiş şekiller de vardır.

III.2.1.5.1. –(i)ş+dän song

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine ayrılma hal eki –dän ve son çekim edatı song birleşmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAdAn sonra, -DIkDAn sonra anlam ve işlevinde kullanılır. Bu bölümde yer alan örnekler şu şekildedir:

Tänişdirişdän song Âtâbék bilän Kutidârning közlâri birbibrlärigä tez – tez ücräşä başlädilär. (13: 6)

Bu *körinişdän song* gül säkrâb örnidän türdi – dä, tâkçädâğı âynâni âldi vä özigä qarâdi. (269: 5)

Yusüfbék hâci mâ`lüm *aldänişdän song* yurt işidän qol yuvğan. (292: 2)

Şu caddäginä *yäsänişdän song* ikinci taqçädä tirağlıq turgan közgi yänigä bardı. (135: 5)

Yärim säätlik âtiş, *çäpişdän song* sipâhlâri Zâncirlik âlâmânlarını qaçırıp, Bäländ mäscid çipigä yéttilär. (88: 2)

Nihâyät yärim säätlik bir *kütişdän song* Yusüfbék hâci eşik âstidän körişdi. (85: 5)

Üstâ Älim üzaq tin *älişdän song* dävâm etdi. (162: 2)

Şu *öltürişdän song* Özbék âyim cüdä hâmi câyânib kêtđi. (109: 2)

Bu *öltürişdän song* gül bir âylâb bözâxanâğa kelmây kêtđi. (173: 3)

III.2.1.5.2. –(i)ş+dän başqa

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine ayrılma hal eki –dän ve son çekim edatı başqa birleşmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAdAn başka anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Yuqarıdä äytkänimdék minbä‘d tädbir yoli bilän Äzizbékni *yoqatışdün başqa* çärämiz yoqdir. (97: 1)

III.2.1.5.3. –(i)ş+İyelik Eki +dän song

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine iyelik eki, ayrılma hal eki –dän ve song son çekim edatının gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde mA+iyelik+ sonra anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Häsänälinig söräguçiğa békning qız yaqdirmäsliğini sâbâb körsätib şu küngäçä üyläymän kélğanlığını täfsili bilän hıkâyä kilib *bərişidün song* gül tâqatsızlängändék boldi. (181: 5)

III.2.1.6. –(i)ş İsim–Fiil Eki Üzerine Son Çekim Edatı Gelmesiyle Oluşanlar

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine bilän, üçün, ilä, -qıyın son çekim edatlarının gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller elde edilir. Araya iyelik eki girmiş şekilleri de vardır.

III.2.1.6.1. –(i)ş bilän

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine *son çekim edatı* **bilan** gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **–mAk ile, -İş ile** anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edilen örnekler şöyledir:

Bu xəbərnı *eşitiş* **bilän** Ätābēkdä körilādirgān özgārişlāri, hāllāri, hārāktārlāri... bārçāsini birmā–bir könglidān keçirār edi. (39: 3)

Dārbāzāsi şārqlı–cānūbigā qarātib qurılğan bu dāngdār sārāynı Tāşkānd, Sāmārqand vā Būhārā sāvdāgārlāri egālāgānlār, sārāydāğı bir–ikki hücrāni istisnā *qılış* **bilän** başqālāri müsāfirlār ilā tolā. (8: 1)

Uning bu gāpgi Mārgılān yolıgā qozgālişi ārtıqçā bir āğırlıq bilän, *ikkilāniş* **bilän** örālğan edi. (112: 5)

Mā‘qul emās, dəyiş bilän iş bitmāydir, birārtā dézil körsātiş kerāk. (118: 4)

Äzizbēkni qolğa tüşürib *bəriş* **bilän** qıpçaqlār nāzdidā hām Yusüfbēk hācining qadrü qıymāti yuqarılğan edi. (105: 2)

Xatin hām içkārigā kirgāç, Äftāb āyim eşikni qıyā bēklādi –dā qaygılıq bir *bāqış* **bilän** xatingā qarādir. (43: 2)

Ätābēk maglūb bir *bāqış* **bilän** bu sözni äytküçi ātāsıgā qaradi vā yālinçāk bir āhāngdā cāvāb bērdi. (111: 3)

III.2.1.6.2. –(i)ş üçün

İsim fiil eki –(i)ş üzerine *son çekim edatı* **üçün** gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde **–mAk için** anlam ve işlevinde kullanılır. Metin taramasında elde edilen örnekler şu şekildedir:

Tāşkānddān bir çāpār bār, hüzürüngizgā *kiriş* **üçün** izn sörāydir. (100: 1)

Özbēk āyim tārāfidān *kiriş* **üçün** rühsāt bērilgān edi. (297: 3)

Özbēk āyim tāmaq *büyuriş* **üçün** hāvligā tüşdi. (256: 1)

Zäynäb çaydişlär yänigä méhmānlärgä çây koyış üçün öltürdi. (253: 4)

Kümüş xatindän minnātdār bolib üyigä xat *yāziş üçün* kirdi. (140: 4)

Müsülmānqul ersä Ātābékni cāllādgä *tāpşiriş üçün* önglāngan tilini qısışğa мәcbür boldi. (100: 2)

Xanning qoyini *bāqış üçün*, qavaqlärni bēlgä *tāqış üçün*; çāyingdän bér –çi, xoväri! (124: 2)

Üşlāmāngiz,-dēdi hām siquvçi qoldän *qutiliş üçün* ārqaga tişlāndi. (50: 3)

Bu qavaq ogriläri içidän téraq qaçib *qutiliş üçün* ketişkä intilgān edi, birävi üşlāb qaldi. (125: 2)

Kēcikiş üçün bünçālik ārāz qılğan bu gözālning kündāş üçün qandağ hālgä tüşmägi mā‘lüm edi. (114: 3)

Toğrisi hām ul dādāsi tāmānidän sözlāngān hāligi qanūnga qarşı *çiqış üçün* lāzim bolğan küçkä mālik emäs: (111: 2)

Āsr nāmāzning vaqti ötib bārganlikdän ul şundāgi dökāndārlärning birisidän tāhārāt āliš üçün süv sörädi. (52: 1)

Qoqan sipāhläri endigi hücumgāçā şikāst – réhtlärini *āliš üçün* qorğan yānidän qayaqqadir, qailäriğä kēkānlär. (65: 3)

Qorğan bürşigä qarāvül türiş üçün mähşüs mänārā şakilli cāy yāsālğan bolsä hām hāzirdä nävbetçidän xalidir. (56: 2)

Dēmāk, öşä sözläringizni isbāt *qılış üçün* hüccātingiz yoq. (82: 5)

Āşlärini yēb bolsälär hām cōrttagā küyāv *kōriş üçün* öltürgān mähāllä kişiläri bir – birlärini türtişib: (48: 1)

Gārçi özining nācāti hāli qarāngu ersä – dä qorbāşini bir sināb *kōriş üçün* hāmmä küçini ikki közigä yıgdidä, ungä qarädi. (81: 5)

Yusüfbék hāci üstidä bāyāğı kimxab tōni bilān Şāyxantāhürning Zāncirliğığa yétib, güzärdä yigilib öltürgān vā özigä sālām *bēriş üçün* örinläridän türgān xalqqa xıtāb qıldı. (87: 2)

Çünki tépāning başqa tāmānlāri yuqaridā äytülgandék bir néçā térāk böyi cārik boğanlıqdān Kōkçā dārbāzāsīgā **ōtiş üçün** Süzük ātā māzāri yāqını bilān Kōkçā āriğığa tüşilür. (70: 1)

Bāşlab Tāşkānddān qıpçaq bālāsini **ōyqatiş üçün** Äzizbék vā ātām bāşlıq isyāngā täyyārlāndilār. (75: 3)

Därrāv hāligi **āsiliş üçün** yubārilğan günāhkārlāriñing ārqasidān āt bilān yugir. (79: 2)

Ägārdā ātām kēlib mānim sözimni küvvātlāğandā hām bāri bir siz, oğlını **qutqaziş üçün** sözlāydir, dēr edingiz. (82: 4)

III.2.1.6.3. –(i)ş ilä

İsm-fil eki –(i)ş üzerine *son çekim edatı ilä* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAkIA** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Sārāy āhli kündizgi iş küçlārdān boşāb hücrālārigā qaytqānlār köb hücrālār kēçlik āş **pişiriş ilä** maşgul, şuning üçün kündizgigā qarāğandā sarāy canlıq: kişilāriñing şāqıllāşib sözlāşışlāri xaxalāb külişışlāri sārāyni kökka kötārgündék. (8: 1)

III.2.1.6.4. –(i)ş+İyelik Eki+bilān

İsim-fil eki –(i)ş üzerine *iyelik eki* ve *son çekim edatı bilān* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAk+ iyelik eki+ile**, –**Iş+ iyelik eki+ ile** anlam ve işlevlerinde kullanılır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz örnekler şöyledir:

Bizgā tāniş hücrā **kōrsātilişi bilān** ulār şu tāmānga qarāb yurdilār. (8: 5)

Bu şartni Ātābék ismidān Ziyā şāhiçi qabül etib qut, dārni Ātābékdek bir yigitni küyāv *qılışi bilān* tābriklādi. (39: 2)

Ātābékning bu sināşi öz fikrining toğri *bolışi bilān* nāticālāndi. (81: 5)

Mirşāblār tāmānidān qorbāşi mähkāmāsiga söraqqa ālib kētilgān qutidār qaytib öylākdān *kirişi bilān*, ming xıl tāşvişdā öltürğuçi Āftāb āyim bilān Kümüşkā qaytib cān kirgān kābi boldi. (204: 3)

Āç qaringā sālimsaq yēb, kökçay içişdān zērikkān kişilār çāyxanāgā Qabaq dévānāning *kirişi bilān* ungā söz qata qalışlar: (123: 6)

Eşikdān *çiqışi bilān* öz üyidān kēlāyātqandēk köringān Hāmidgā üçrāşdi. (187: 2)

Ātābékning tāsāllā *bérişi bilān* Hāsānāli ündān qol tārtdi ersā – dā biraq ündān hāyācān, yığı hāli ārimāgān edi. (100: 4)

III.2.1.6.5. –(i)ş+İyelik Eki+üçün

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine *iyelik eki ve son çekim edatı üçün* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAk+iyelik eki+ için** anlam ve işlevinde kullanılır. Metin taramasından elde edilen örnekler şöyledir:

Mündān başqa Niyāz quşbérining bundāy bir fıkrā *kélişi üçün* uni nimā mācbūr qılğan būni hām āçiq ānglādi. (222: 1)

Tépā üstidā sipāh *türişi üçün* bir nēçā bimālār sālīngan. (70: 3)

Bu kün quyaş āçiq hāvādā *kézişi üçün* cim – cim tāvlānib, yéryüzigā külib qarādi. (229: 2)

Bu yoldā birinci qadāmini müvāffāqiyāt bilān başqan Hāmid kéyingilārini birincidek *kétişi üçün* qaygulanār edi. (145: 1)

Minib *kétişi üçün* qutidārning sāmān yörgasini bēlgülādi. (65: 1)

III.2.1.6.6. –(i)ş+İyelik Eki+ilä

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine iyelik eki (Teklik 3. Şahıs)ve son çekim edatı ilä gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mA+ iyelik eki+ ile** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Şü xabärni Häsänälidän *eşitişi bilän* toğri Kümüşning yänigä kirdi: (278: 2)

III.2.1.7. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine Zarf-Fiil Eki Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

–(i)ş isim-fiil eki üzerine – kaç zarf-fiili gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiil meydana gelir.

III.2.1.7.1. –(i)ş İsim-Fiil Eki Üzerine +kaç Zarf-Fiil Eki Gelmesiyle Oluşanlar

İsim-fiil eki –(i)ş üzerine zarf-fiil eki –kâç gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**IncA** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

Xatin Kümüş bilän *körişkâç*, açınğan sümâl sörädi: (140: 1)

III.2.2.-māk/māq İsim Fiil Eki Üzerine Hal Ekleri Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-fiiller

İsim-fiil eki –**māk,-maq** üzerine bulunma, ayrılma hal ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf fiiller meydana gelir.

III.2.2.1. mäk/mâq İsim-Fiil Eki Üzerine Yönelme Hali Ekinin Gelmesiyle Oluşanlar

İsim-fiil eki –**mäk/-maq** eki üzerine –**gä, -kä; -qa** yönelme hal ekinin gelmesiyle geçici brleşik zarf-fiiller oluşur.

III.2.2.1.1. –mäk+kä, (-maq+qa)

İsim-fiil eki –mäk, -maq üzerine yönelme hal eki –gä, -kä; -qa gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –mAyA anlam ve işlevinde kullanılır. Metin taramasından elde edilen örnekler şöyledir:

Zäynäb häm kündäş yuräğini ün qılğuçı yél tégirmänini *toxtät**maqqa*** мәcbür boldi. (274: 7)

Bolmağaç qavägini qomsäb höngür – höngür *yıglä**maqqa*** aldı. (124: 3)

Çünkü *yıglä**maqqa*** ärzimäydir. (276: 2)

Sözni *çöz**maqqa*** häcät yoq! (278: 1)

Sizning bilän mänim bu işkä *äräläş**maqqa*** haqqımız yoq – dedim. (236: 4)

Äftäb äyim erigä ältin kämär *äl**maqqa*** büyürädir. (41: 1)

Bärä – bärä fikri häm şu körinişlärden hissä *äl**maqqa*** başläydir. (113: 2)

Mén özimning aşaddiy düşmänim bilän tänhä küräşib yä cän *bärmäkkä* vā yä cän ä**maqqa** qarär bėrgän edim. (208: 4)

Äradän on bėş däqıqa çämäsi fürsät ötib tävüslär bir äz yuqarıläşib *kēlmäkkä* başlädi. (189: 1)

Qutidär qafäskä yängi sälingän quşdek *ürin**mäkkä*** olğan xägini bäsmaq boldi. (118: 2)

Özingizning şu xatängiz üçün häm bu gäpni qabül *qıl**maqqa*** мәcbürsiz. (121: 1)

Ātābék sözni *çözmaqqa* yol qoymadı. (129: 2)

Hâzirdâ hâmi şu hâldâ *qalmaqqa* məcbürmân, dedi vâ: (112: 3)

Āllâqayaqlardâ yürgân Toybékâ hâmi yugürâ kâlib *sörâşmaqqa* üyâlsâ hâmi, ämmâ çirâylik yigitning qolidâğı xurcinni âldi. (114: 3)

Endi düxabâ vâ ätlâslâr üstündâğınâ *öltürmaqqa* qanâätlânmay özi şâ'nigâ, özi qudrätigâ müfâvîq tâclâr, taxtlâr yäsâmaqçi. (85: 1)

Bu fâvqulâddâ nâvâziş sâbâbnî *öylämaqqa* hâcining vaqt yoq, çünkü özining qayğıuçi öylâşqa fikrlâşkâ yétârlıktır. (85: 5)

Hölü quruq dâğânlâridâk kâttâ – küçük bârâbâr *yânmaqqa* âldi. (87: 5)

Cânâbü haq bâd fûrsâtlârdâ yâqın vâ sâ'id sââtlârdâ tökiz –tüğallik birlân diydâr *körişmäkkâ* nasib vâ rözi qılsın, âmin yârâbbülâmin. (30: 1)

Nihâyât Ātābēkdāğı önçānlıq vâ özgāçā hāllārnıng künden – künğā küçāyib bārişi Hāsānālını hāligi mülāhāzādān bāz kēçdirib, bāşqa yösünlārnını *qarätmaqqa* məcbür etdi. (32: 5)

Kümüş cüdâ xafâ köringānlikdān unıng könglini *âçmaqqa* toğri kēlār edi. (47: 3)

III.2.2.2 –māk/-māq İsim-Fiil Eki Üzerine Ayrılma Hali Eki Gelmesiyle Oluşanlar

İsim fiil eki –**maq** üzerine –**dān** ayrılma hal ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiil meydana gelir.

III.2.2.2.1. –maq+dän

İsim-fiil eki –maq üzerine *ayrılma hal eki –dän* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAkDAn** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Özi *qalmaqđün* tärqağan bolädir... (110: 5)

III.2.2.3. –māk/-māq İsim-Fiil Eki Üzerine Son Çekim Edatlarının Gelmesiyle Oluşanlar

–māk/-maq isim fiil eki üzerine üçün son çekim edatının gelmesiyle geçicici birleşik zarf-fiiller elde edilir.

III.2.2.3.1.–māk üçün

İsim-fiil eki –māk üzerine *son çekim edatı üçün* gelmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde –**mAk için** anlam ve işlevinde kullanılır. Çalışmamızda tespit edilen örnekler şöyledir:

Ul bir ikki qaytä âhistä âdimlär bilän xarâbä üylärning u başı bilän bu başığä bärrib keldi, yä‘ni içkärigä âşib *tüşmāk üçün* qulâyraq örin çaqlär edi. (188: 4)

Üstä Älimni hikâyä *tinglämāk üçün* hâzirlängän körgäç, Ätäbék dédi. (203: 3)

Ätini köçäning örtisidä qaldirib, qayin âtäsi bilän *körişmāk üçün* yugirgän küyävi âldidä nāmâzini hām ünütkän qutüdâr dağ – dağ titräb töhtäğan edi. (148: 2)

III.3. Zarf–Fiil Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf–Fiiller

-b zarf-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiği ve küçültme eki gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur.

III.3.1.–b Zarf-Fiil Eki Üzerine Pekiştirme Enklitiği ve Küçültme Eki Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf–Fiiller

-b zarf-fiil eki üzerine küçültme eki –**ginä** ve pekiştirme enklitiği –**raq** gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur.

III.3.1.1. –b Zarf-Fiil Üzerine –**ginä** Küçültme Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

Zarf-fiil eki –b (-p) üzerine küçültme eki –ginä gelmesiyle oluşur. –bräq ekiyle aynı işleve sahiptir. Türkiye Türkçesinde –ArAk anlam ve işlevinde kullanılır. Eklendiği kelimeye veya gruba sadece, yalnızca anlamı katar¹³². Metin taramasından elde edilen örnekler şu şekildedir:

Yok, keçmäymän, fäqat bir nēcä vaqt *sâğ**inibqinä*** yurämän. (278: 7)

Âtâbék endi tāmām özini bâsib âlgan, yëndigi yuräk ürişi fäqat hâligi fâriştâ tāmânga *âşiq**ibqinä*** edi. (260: 5)

Kämpir bilän *üyäliş**ibkinä*** toy toğrilärini sözläşdik. (161: 4)

Eşik ârtıqçâ târ bolgani üçün ât *siq**ilibkinä*** ötdi – dâ, endi üzünginä üsti âçıq yölaq başlandı. (141: 1)

¹³² Koraş, **agb**, s. 1-30.

III.3.1.2. –b Zarf-Fiil Eki Üzerine –raq Mukayese Hal Ekinin Gelmesiyle Oluşan Geçici birleşik Zarf Fiiller

Zarf-fiil eki –b (-p) üzerine pekiştirme enklitiği –raq gelmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde –ArAk anlam ve işlevinde kullanılır. –raq eklendiği kelime ve gruba biraz, biraz daha, daha da anlamlarını katar¹³³. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şu şekildedir:

Başka sözlärdän hām ârtıraq esinggä şuni sâlib ötäyki, siyâsât toğrılâridä öylänibraq sözlä! (31: 8)

III.4. Fiil Sonlarında Sıfat-Fiil Eklerinin Tekrarıyla Oluşan Geçici Zarf-Fiiller

Geniş zaman ad-fiilin olumlu ve olumsuz türlerinin arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen bir zarf-fiildir.

III.4.1. -r/-är...-mäs Olumlu Olumsuz Sıfat-Fiil Tekrarıyla Oluşan Zarf-Fiil Şekilleri

Geniş zaman ad-fiilin olumlu ve olumsuz türlerinin arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen bir zarf-fiildir. Oğuz ve Kıpçak lehçelerine özgü bir şekildir. Türkiye Türkçesinde kullanılışı çok yaygındır. Ekin asıl fiildeki hareketin, zarf-fiildeki hareketin hemen arkasından gerçekleştiğini bildiren bir işlevi vardır. Bu zarf-fiildeki zaman işlevi –DıktA ve –IncA/-UncA ekli zarf-fiillerinkinden daha güçlüdür. Asıl fiilin gösterdiği hareketin gerçekleşmesine zamanda çabukluk ifadesiyle bağlanmıştır¹³⁴. Çalışmamıza esas olan eserde tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Yigirmä kün ötür – ötmäs Märgüländän qaytib keldi. (167: 1)

Bérgän püli şâhining yârim bâhâsini qaplär – qaplämäs bolğanlığını âytdim. (156: 5)

¹³³ Koraş, agb, s. 1-30.

¹³⁴ Korkmaz, age, s. 983-1044.

İşânür – işânümäs şübhä vä väsväsälärdän bir âz âridi: (135: 2)

Öltürär – öltürmäs Hâmid undän sorây başladi. (142: 3)

Yâlganmi,-dédi Âftâb âyim *tilär – tilämäs* eşitkändék bolğan edim. (118: 2)

Ârädän on bês kün *ötär – ötmäs* Märgıländän Âtâbék gélđi. (107: 1)

Ul bu sözni *tügätär – tügätmäs* ördä qarâvüli Pirmât körindi – dâ quşbériğa qullık qıldı. (75: 4)

Tâng *yârir – yârimäs* Âk tepä tâmanidän top âtä başladılar,-dédi qorğan bēgi, on bês dâqıqa *ötär ötmäs* âtlıq Qıpçaq kişiläri körinib Sâmrqand dârbâzäsığä yugirdilər. (69: 4)

Kümüşbibining *sézilär – sézilmäs* külimsiräşidän yâqutdék ipinläri âstidäğı sädäfdék âk tişläri körinib kētdi. (27-28: 6 -1)

*Ünär ünümäs*dän bâhs qilib, nihâyât bu *ünär ünümäs*ning âxırığa şu sâvâlni hâm ülâb yubârdi. (166: 2)

III.5. Şart Eki Üzerine Gelen Eklerle Oluşan Geçici Birleşik Zarf-Fiiller

Şart kipi üzerine sirâ eşitlik ekinin gelmesiyle geçici birleşik zarf-fiiller oluşur.

III.5.1.-sâ Şart Eki Üzerine -sirâ Eşitlik Ekinin Gelmesiyle Oluşan Zarf-Fiiller

Eski Türkçede –**sAr** ekinden gelişmiş olan –**sA** eki, bilindiği gibi şart kipi oluşturan bir ektir. Ancak, şart kipi kendi başına bir yargı bildirmediği ve cümlelerin asıl fiilindeki hareketin gerçekleşmesini bir şarta bağladığı için, işlev bakımından zarf-fiil görevindedir¹³⁵. Gabain, bu görüşün Eski Türkçe dahil bütün Türk lehçeleri için geçerli olduğu görüşündedir. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz tek örnek şöyledir:

¹³⁵ Korkmaz, **age**, s. 983-1044

Bu cümläni oquğandä,-undağ bolsä sirä tinçimängiz, dédidä yâvâşgına ilcâyib qoydi.(32: 1)

SONUÇ

Bu çalışmamızda Abdulla Qadiriyya'nın "Ökten Künler" romanı örneğinde Özbek Türkçesindeki zarf-fiilleri tespit etmeden önce hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesindeki birçok dil bilgisi kitaplarında zarf-fiiller konusunu inceledik. İncelenen dil bilgisi kitaplarında yapılan tanımların aşağı yukarı birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Bilim adamlarının zarf-fiiller hakkındaki görüşlerini tek tek araştırdığımızda ve bunları belirlediğimizde zarf-fiiller hakkında bilim adamları arasında görüş farklılıklarının olduğu gerçeği karşımıza çıkmıştır. Buradaki en büyük sorun, zarf-fiillerin ve özellikle geçici birleşik zarf-fiillerin adlandırma ve yapıları bakımından sınıflandırma meselesidir. Çoğu bilim adamı zarf-fiilleri yapıları bakımından asıl ve birleşik zarf-fiiller adı altında değerlendirmişlerdir. Birleşik teşekkül eden zarf-fiillerin isimlendirilmesi ve üzerinde durulması gereken hususlardan biridir.

Birleşik zarf-fiil terimini veya buna denk gelen bir ifadeyi Korkmaz'ın *gramer terimleri sözlüğünde* görememekteyiz. Birleşik zarf-fiil terimi için Osman Nedim Tuna *quasi gerundium* (sözde/ **aşağı-yukarızarf-fiil**); Lewis *gerund equivalent* (**zarf-fiil eşdeğeri**), Gülsevin **zahte zarf-fiiller** terimlerini kullanırlar. Zarf-fiiller dikkatlice incelendiğinde **-A** ve **-p** dışındakilerin vaktiyle birleşmiş ancak daha sonra kalıplaştığı için bir bütün gibi algılanmış ekler olduğu fark edilir. (Tuna, Lewis ve Gülsevin'in farklı isimlendirmelerin altında bu gerçek yatmaktadır.) Koraş, bu nedenle, birleştiği meydana getiren unsurların canlı olarak kullanıldığı şekillere **sonradan oluşmuş zarf-fiiller** ya da **geçici zarf-fiiller** tabirini kullanmıştır¹³⁶.

Yapılan zarf-fiil tasniflerinin birçoğunda anlam ölçü alınarak tasnifleme yoluna gidildiği görülmektedir. Biz yapılan çalışmada, Koraş'ın bildirisini baz alarak yapıları bakımından sınıflandırma ve adlandırma yoluna gittik.

Çalışmamızda zarf-fiiller, yapıları bakımından basit, birleşik ve geçici birleşik zarf-fiiler başlıkları altında inceleme yoluna gidilmiştir.

¹³⁶ Koraş, **agb**, s. 1-30.

Çalışmamıza esas olan eserde tespit edebildiğimiz basit zarf-fiiller şunlardır:

Basit zarf-fiiller başlığı altında: Çalışmamıza esas alan eserde –ä/ -y basit zarf-fiilinin tek kullanımına rastlayamadık. Ekin tarihi süreci içerisinde tek başına kullanımı zayıflarken, birleşik yapı oluşturmada ve tekrar kullanımlarında sayısı artmıştır.

1. –ä / -y zarf-fiil başlığında
 - a. –ä/-y **bäslä-** : Dört örnek tespit edildi.
 - b. –ä/-y **bér-** : On bir örnek tespit edildi
 - c. –ä **tur-/ -y tür-** : On bir örnek tespit edildi.
 - d. –ä **yaz-** : Üç örnek tespit edildi.
 - e. –ä **älmäy**: Bir örnek tespit edildi.
2. –ä...-ä/-y...-y: Yirmi iki örnek verildi.
3. –b: Yirmi örnek verildi.
4. –b...-b: On örnek tespit edildi.
5. –(i)b **sirä**: Bir örnek tespit edildi.
6. e –kän: On dört örnek verildi.
7. –gäç: Yirmi örnek verildi.

Birleşik zarf-fiiller başlığı altında biz iki yapıyı aldık. Bu iki yapı –mAdAn ve –mäy'dır. Bu yapılar birçok gramer kitaplarında basit zarf-fiiller içerisinde değerlendirilmektedir. Bizim –mädän'ı birleşik zarf-fiiller yapısı içerisinde değerlendirmemizin nedeni, geniş zaman ekinin olumsuzluğu olan –mAz ekinin ayrılma hal eki olan –dAn ile birleşmesi ve bu birleşme sırasında –mAz ekinin –mA'ya dönüşmesi ve –dän ile kalıplaşarak bir bütün gibi algılanmasından dolayıdır. Aynı şekilde –mäy eki de –mä olumsuzluğu eki üzerine –y zarf-fiilinin gelmesiyle zamanla kalıplaşarak birleşik yapıya bürünmüştür.

Çalışmamıza esas olan eserde Türkiye Türkçesi ile kullanımı benzer olan üç tane –mädän birleşik zarf-fiili tespit edilirken –may zarf-fiil eki de sık kullanılan ekler arasındadır.

Geçici birleşik zarf-fiiller başlığı altında çalışmamıza esas olan eserden yola çıkarak şu yapılar tespit edildi:

Sıfat-fiil eki üzerine yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+ga): Yedi örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik ve yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+iyelik eki+gä): On üç örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiği ve yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+lik+gä): Beş örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiği, iyelik ve yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+lik+iyelik+gä): İki örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine bulunma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+dä): On iki örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik ve bulunma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+iyelik eki+dä): On üç örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki gelmesiyle oluşanlar (-gän+dän): Bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hali ve iyelik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän-iyelik eki+dän): On bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiği ve ayrılma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+lik+dän): On örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+dän): Yirmi iki örnek verildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve küçültme enklitiğinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+dän+ginä): İki örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+dän+aq): Sekiz örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+dän+aq): Bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik, ayrılma hal eki ve pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşanlar (-mäs+iyelik eki+dän+aq): İki örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+çä): On bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gün+çä): On sekiz örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik ve eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gün+iyelik eki +çä): Bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik ve eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+ iyelik eki+ çä): Dokuz örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+dék): Yirmi iki örnek verildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik ve eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-gän+ iyelik eki+ dék): On bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve keyin son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-gän+dän+ keyin): Yirmi bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik, ayrılma hal eki ve keyin son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-gän+iyelik+keyin): Beş örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma ve song son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-gän+dän+ song): Yirmi örnek verildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik, ayrılma eki ve song son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-gän+iyelik eki+song): Üç örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve son çekim edatı beri gelmesiyle oluşanlar (-gän+dän+ beri): İki örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine iyelik, ayrılma eki ve beri son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-gän+ iyelik eki+beri): Bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiği ve üçün son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-mäs+lik+üçün): Bir örnek tespit edildi.

Sıfat-fiil eki üzerine isimden isim yapım eki gelmesiyle oluşanlar (-gä+li),(-gän+lig): İki örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+gä): Yirmi örnek verildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik ve yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+iyelik+gä): On altı örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine bulunma hal eki gelmesiyle oluşankar (-iş+dä): On üç örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik ve bulunma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+iyelik+dä): Altı örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine ayrılma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+dän): Yirmi örnek verildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik ve ayrılma hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+iyelik+dän): On iki örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve song son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+dän+song): On örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine ayrılma hal eki ve başka son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+dän+bâşqa): Bir örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik, ayrılma eki ve song son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+iyelik+dän+song): Bir örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+käç): Bir örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine yönelme hal ekinin gelmesiyle oluşanlar (-mäk+kä/qa): Yirmi örnek verildi.

İsim-fiil eki üzerine bilän son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+bilän): Yedi örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine üçün son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+üçün): Yirmi örnek verildi.

İsim-fiil eki üzerine ilä son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+ilä): Bir örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine qıyın son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+qıyın): İki örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik eki ve bilän son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+iyelik+bilän): Yedi örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik eki ve üçün son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-iş+ iyelik+üçün): Beş örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine üçün son çekim edatının gelmesiyle oluşanlar (-māk+üçün): Üç örnek tespit edildi.

İsim-fiil eki üzerine iyelik ve eşitlik ekinin gelmesiyle oluşanlar (-iş+ iyelik+çä): İki örnek tespit edildi.

Zarf-fiil eki üzerine küçültme ekinin gelmesiyle oluşanlar (-b+ginä): Dört örnek tespit edildi.

Zarf-fiil eki üzerine pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşanlar (-b+raq): Bir örnek tespit edildi.

Geniş zamanın ad-fiilinin olumlu ve olumsuz türlerinin arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen zarf-fiiller (-r+är...-mäs): On örnek tespit edildi.

İşlev bakımından zarf-fiil görevinde kullanılan –sa şart ekinin üzerine sirä son çekim edatının getirilmesiyle oluşanlar (-sä+sirä): Bir örnek tespit edildi.

Çalışmamıza esas olan eserde sekiz tane basit zarf-fiil tespit edilmiştir. Bunlardan–(i)b...sira diğer kaynaklardan farklı olanlardır.

Birleşik zarf-fiiller eki içerisinde sadece –mädän ve –mäy eki bulunmaktadır.

Geçici birleşik zarf-fiiller başlığı altında, sıfat-fiil üzerine çeşitli eklerin ve son çekim edatlarının gelmesiyle oluşan yapıların sayısı yirmi sekiz'dir.

İsim fiil ekleri üzerine çeşitli eklerin ve son çekim edatlarının gelmesiyle oluşan geçici birleşik zarf-fiillerin sayısı on dokuz'dur.

Zarf-fiil eki üzerine küçültme eki ve pekiştirme enklitiğinin gelmesiyle oluşan geçici birleşik zarf-fiillerin sayısı iki'dir.

Geniş zamanın isim-fiilinin olumlu ve olumsuz biçimleriyle oluşan geçici birleşik zarf-fiillerin sayısı *bir*'dir.

İşlev bakımından zarf-fiil görevinde kullanılan –sâ şart ekinin üzerine *sira* son çekim edatının gelmesiyle oluşan geçici birleşik zarf-fiillerin sayısı *bir*'dir.

Toplamda elli tane geçici birleşik zarf-fiil yapısı tespit edilmiştir. Biz, Özbek Türkçesinde, diğer yapılan çalışmalarda olmayan yirmi bir tane geçici birleşik zarf-fiil tespit etmiş bulunmaktayız. Bu tespit edilen geçici birleşik zarf-fiiller şöyledir:

1. –masligigä
2. –gänlikdän
3. –gändänaq
4. –mäsidänaq¹³⁷
5. –günimçä¹³⁸
6. –gänidäk
7. –gändän song
8. –gändän songgina
9. –gänimdän song
10. –gänidän beri¹³⁹
11. –ışidä
12. –ışdän song
13. –ışdän başqa
14. –ış+kaç
15. –mäkkä
16. –maqdän
17. –ış ilä
18. –ış qıyın
19. –ışı üçün
20. –māk üçün
21. –ışıçä

¹³⁷ Yavuz'un tezinde bu yapının iyeliksiz kullanımı mevcuttur.

¹³⁸ Yavuz'un tezinde bu ekin iyelik 3. Tekil şekli tespit edilmiştir.

¹³⁹ Yavuz'un tezinde bu birleşğin iyeliksiz şekli vardır.

Her canlının gelişmesi gibi yaşayan bir canlı olan dil de tarihi seyri içerisinde gelişmiştir. Bu yaşayan canlının parçası olan zarf-fiiller ekleri de tarihi süreç içerisinde, eklerle genişletilmiş veya edatlarla takviye edilmiştir. Dilin yaşadığı bu süreç içerisinde Türk dili de yeni zarf-fiiller kazanmıştır.

Çalışmamıza esas olan eserden hareketle Özbek Türkçesindeki tespit edebildiğimiz zarf-fiiller ve bu zarf-fiillerin yapıları bakımından sınıflandırılması bunlardan ibarettir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi karşılaşılan en büyük sıkıntı geçici birleşik zarf-fiillerin adlandırılması ve sınıflandırılmasıdır. Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi ve diğer Türk lehçeleriyle birlikte bu terimin, sınıflandırma ve adlandırma gibi sıkıntıların giderilmesi Türk dili ve lehçeleri için dönüm noktası olacaktır. Böylece Türk lehçeleri ile ilgili yapılan çalışmaları çok daha kolaylaştıracak ve bu alana ilgi duyulmasını sağlayacak, Türk dili ve lehçelerinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

ATABEY, Neşe –Kutluk, İbrahim – Özel, Sevgi (1983), Sözcük Türleri, Ankara: TDK Yayınları.

ATAK, Halime Şule (2004), “Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiiller ve Zarf-Filler”, *Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

BAYRAKTAR, Nesrin (2004), Türkçede Fiilimsiler, Ankara: TDK Yayınları.

BURAN, Ahmet – Alkaya, Ercan (2004), Çağdaş Türk Lehçeleri, Ankara: Akçağ Yayınları.

COŞKUN, Volkan (2000), Özbek Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

DEVELİOĞLU, Ferit (1996), Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın Kitapevi.

ECKMAN, Janos (Çev. Günay Karaağaç) (2009), Çağatayca El Kitabı, İstanbul: Kesit Yayınları.

ECKMAN, Janos (Çev. Osman Fikri Sertkaya) (1996), Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara: TDK Yayınları.

EDİSKUN, Haydar (1992), Türk Dilbilgisi, İstanbul: Remzi Kirabevi.

EKER, Süer (2002), Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.

ENGİRMEN, Mehmet (1998), Türkçe Dilbilgisi, Ankara: Engin Yayınevi.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2000), Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

GABAİN, A. Von (1945), Özbekische Grammatik, Otto Harrassowitz, Leipzig Und Wien.

GABAİN, A.Von, (Çev. Mehmet Akalın) (2000), Eski Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

GENCAN, Tahir Nejat (1983), Dilbilgisi, İstanbul: Kanaat Yayınları.

GİRAY, Erhan (2009), “Askad Muhtar’ın “İldizlar” Adlı Eseri Örneğinde Özbek Türkçesindeki Geçici Birleşik Zarf-Fiiller”, *Yüksek Lisans Tezi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

GÜLENSOY, Tuncer (2000), Türkçe El Kitabı, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜLSEVİN, Gürer (2001), “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üni. Sosyal Bilimler Dergisi* C.II, S.2, s. 125-143, Afyon.

GÜLSEVİN, Gürer (2007), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: TDK Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

KORAŞ, Hikmet (2008), “Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.2, Elazığ.

KORAŞ, Hikmet (2008), “*Türk Lehçelerinde Hal Ekleri ve İsim Çekim Ekleri ile Teşkil Edilen (Geçici) Zarf-Fiil Şekilleri ve Türkiye Türkçesinde Karşılıkları*”, (Basılmamış Bildiri), s. 1-30, Niğde.

KORKMAZ, Zeynep (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1987), “Türkçede -N Zarf-Fiil Eki ile –Pan / -Pen Eki ve Türemeleri” *TDAY Belleten*, Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1995), “Türkiye Türkçesindeki –madan / meden < -madın / -medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara.

MERHAN, Aziz (2008), Abdullah Qadiriyy ve Özbek Romanının Doğuşu, Ankara: Garafiker Yayınları.

Özbek Tili Amaliyati (1993), Praktika Özbekskoga Yazıka, Taşkent.

Özbek Tili Grammatikasi (1975), Taşkent.

MA’RUFÂV, Z.R. (1981), Özbek Tilining İzahli Lügati, C. I-II, Moskova: Rus Tili Neşriyatı.

ÖZKUL, Fatma (1995), Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), Uygur ve Özbek Türkçesinde Fiil, Ankara: TDK Yayınları.

ÖZTÜRK, Rıdvan (2005), Özbek Türkçesi El Kitabı, Konya: Çizgi Kitapevi.

SJOBERG, Andree F. (1963), Uzbek Structural Grammer, Indiana University.

SÖYLEMEZ, Orhan (2005), Türk Dünyası Edebiyatları Roman I, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tacikistandaki Özbek Şevalari Morfologiyasi (1986), Taşkent.

TEKİN, Talat (2003), Orhon Türkçesi Gramaeri, İstanbul: Sümurg Yayınları.

TİKEN, Kamil (1999), “Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri”, *TDAY Belleten*, C.I-II, S.42,s. 281-364, Ankara.

ÜŞENMEZ, Emek (2012), Modern Özbek Türkçesi, İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.

YAMAN, Ertuğrul (2000), Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara: TDK Yayınları.

YAMAN, Ertuğrul (2005), Özbek Türkçesinde Edatlar (Kaynaklar, Ses ve Şekil Özellikleri), Ankara: Gazi Kitapevi.

YAVUZ, Esra (2009), “Said Ahmad’ın “Ufk” Romanı Esasında Özbek Türkçesinde Zarf-Fiiller”, *Yüksek Lisans Tezi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

YÜCEL, Bilal (2000), “Türkiye Türkçesindeki Zarf-Fiillerin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 9, s. 75-114, Sivas.

ÖZGEÇMİŞ

21 Mayıs1979 tarihinde Osmaniye’de doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Osmaniye’de tamamladım. 2001 yılında Niğde Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandım. 2006 yılının ocak ayında aynı bölümden mezun oldum.

Niğde İl Milli Eğitim Müdürlüklerine bağlı okullarda ve Osmaniye’de çeşitli özel öğretim kurumlarında Türkçe öğretmeni olarak çalıştım.

2010 yılında Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında yüksek lisansı kazandım.

Murat ATAR

Adres : Dumlupınar Mahallesi, 2559 Sokak, Nu: 02

Merkez/OSMANİYE